

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

ШУГАЛЬОВА І.М.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО УСТРОЮ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XVIII - ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглядаються причини, суть та наслідки трансформації організаційного устрою православної церкви Південної України наприкінці XVIII - початку ХХ ст.

Розгляд особливостей організаційного устрою православної церкви в сучасній Україні вимагає короткого огляду вирізняння українського православ'я та його трансформації в контексті суспільних віливів у світовому православ'ї. Християнська віра прийшла на Русь з Візантії. Київська митрополія знаходилась у канонічному підпорядкуванні Константинополю. Проте ця залежність обмежилась актами вищого канонічного порядку, без втручання у внутрішні справи управління церквою. Фактична незалежність митрополії обумовила формування специфічних рис. Головною ознакою українського православ'я був прогресуючий демократизм, поєднаний з виборною основою заміщення церковних посад.

Українське православ'я розвивалось на засадах соборноправності - колегіального вирішення справ церковного управління на різних рівнях - від архієрейського собору до парафій. Традиційною ставала активність парафіян, їхня готовність взяти на себе відповідальність за долю не лише однієї релігійної громади, а й більшості спільноти одновірців. На наявності традицій наголошували не лише українські історики¹, але і російські. питання про стан духовної верстви розроблялось з другої половини XIX ст. Воно отримало висвітлення у працях церковних і світських істориків - О.Папкова², І.Преображенського³, К.Харламповича⁴ та інших, які підкреслювали негативність підпорядкування церкви державі. У площині цього підлагання вони розглядали і стан духовенства в імперії. За умов радянського режиму дослідження набули політичної заангажованості⁵. З 90-х років ХХ ст. ситуація докорінним чином змінилась. Відроджується інтерес до особливостей релігійного життя населення України. Дослідниками підкреслюється історично притаманна національна самобутність організації православних громад⁶. Ієрархічна підпорядкованість єпископу не переходила в слілу покору. Громади дбали про забезпечення духовних потреб, визначали кандидатів на священиків. Останніх обирали на сході парафіянині кожної окремої церкви. При цьому укладався спеціальний договір між священиком і мирянами. Він був обов'язковим для обох сторін і мав значення юридичного акту. Договором визначались умови зайнання особою даної посади, а також розміри річного прибутку і винагороди за треби.

Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1686 р. православна церква в Україні поступово втрачала свій традиційний устрій.

Шугальова Інна Михайлівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

ПЬОВА І.М.
формації
стрикінціцеркви в
Гінського
світовому
Київська
епархія
ннополо-
вляку, без
ліжність
ознакою
шаний завності -
занях - від
парафіян,
це однієї
традиції
про стан
тримало
апкова²,
словали
членів
режimu
 ситуація
івостей
поступається
славних
у покору.
кандидатів
церкви.
ами. Він
говором
річного
ріархату
штійний
доцент

Церковна реформа Петра I, спрямована на перетворення РПЦ на державну установу, суттєво скоротила виборність духовенства. За вимогами "Духовного регламенту", кандидати на священство повинні були мати диплом про освіту. Миряні мали обирати з них двох-трьох претендентів, а єпископ затверджував одного.

Проте в Україні засади соборноправ'я вдалось викорінити не одразу. Парафіяни відігравали вирішальну роль при обранні кліру. Оплотом збереження православних традицій залишалась Запорозька Січ. Імперський уряд вимушений був певний час рахуватись з релігійною самобутністю українців. Підставою для цього були політичні міркування: доки тривали російсько-турецькі війни, а Крим не був приєднаний до імперії, остання потребувала воєнної допомоги запорозьких козаків. Допускалось тимчасове збереження окремих національних церковних традицій. У квітні 1735 р., за ширкуляром Анни Іоанівни, українським архієреям заборонялося призначати священиків та церковнослужителів без згоди парафіян.

Після вступу на престол Єлизавети Петрівни почалась реакція на попередні реформи. Київський митрополит Рафаїл Заборовський домігся дозволу імператриці усувати всіх обраних мирянами служителів. На їх місце він призначав вихованців Київських духовних училищ та семінаріїв. Історики РПЦ свідчать, що парафіяни спокійно ставились до призначень³. Українські ж джерела зафіксували неподінок виступи⁴.

В Україні віруючі довго виявляли самостійність у питаннях щодо заміщення духовних вакансій. З 1800 р. замість вибору священиків введено так звані "одобрені" парафіян. Віддруковані у синодальній друкарні бланки з "одобреннями" розсилались по всій імперії.

В Бессарабії звичай обрання пастиря зберігався до 40-х років XIX ст. Процедура висвячення була наступного. За необхідності заміщення вакансії благочинний приїздив до певної парафії і опитував усіх віруючих, кого б вони бажали бачити на посаді священика. Відповіді заносилися до бланку "одобрені". Опитувати без приїзду до парафії заборонялося. Після заповнення бланку благочинний підписував його і наддав до протопопа рапорт з характеристикою кандидата. Лише після згоди протопопа претендента направляли до архієрея на екзамен зі знання богослов'я.

Після ліквідації останніх оплотів української державності - Гетьманщини та Запорозької Січі - російський уряд зосередився на уніфікації релігійної царини.

Павло I остаточно скасував виборність серед духовенства, аргументуючи це тим, що воно приносить гідність священнослужителів. Тоді ж було посилено контроль за отриманням духовними особами належної освіти.

Протягом XIX ст. священнослужіння поступово перетворюється на державну службу. Уряд використовував священиків як державних чиновників. Пастирі залежали від вищої світської влади - імператора, обер-прокурора, генерал-губернатора. Після вступу на престол Олександра I одним з перших його розпоряджень був наказ про необхідність для парафіяльного духовенства присягнути на вірність царю. Благочинні мали проконтролювати процедуру присяги і відвітівувати до консисторій⁵. Згідно

з синодальним законом про розклад штатів церков від травня 1869 р., священики призначались єпархіальною владою (консисторією та архієреєм) без згоди парафіян¹⁰.

Навіть якщо парафіяни пропонували свого кандидата, останнє слово було за керівними установами. Нерідко священики самі писали листи до єпископа з проханням призначити їх на посаду в ту чи іншу парафію. При цьому вони надсилали архієрею посвідчення про освіту, анкету і лист з обіцянкою поводити себе морально, вивчати катехізис, дотримуватись вимог "Духовного Регламенту".

За наказом Синоду та Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора¹¹, за священиками встановлювався нагляд. Клір мав порушувати тайну сповіді та спрямовувати суспільно-політичний світогляд мирян у руслі порядку і покори.

Здебільшого парафіяльне духовенство ставилося до своїх обов'язків неуважно, часто нехтувало ними. Так, Київський генерал-губернатор неодноразово звертався до митрополита з листами, в яких повідомляв, що священики лише інколи у святкові дні правлять богослужіння. А по буденних днях - ніколи. Генерал-губернатор рекомендував кліру відправляти культ не рідше трьох днів на тиждень¹². Проте для сільської місцевості такі вимоги були необов'язковими. Архієпископ Катеринославський Агафіт (Вишневський) зазначав, що на селі життя відбувається не так, як у містах, тому допускалось, що сільське духовенство може відступати від вимог до священиків під час богослужіння.

Взагалі, серед кліру не існувало єдності і одностайноті, прагнення до підвищення свого авторитету. Навпаки, як свідчать "Єпархіальні відомості" - періодичний друкований орган в православній церкві, між чиснами причтів розповсюдженими були сварки навіть на побутовому рівні: через надання місць для просфорень, домашню худобу, яка бігала з двору дяка до двору попа і останній привласнював її. Сільські священики відрізнялися ледачістю, яку обумовлювало напівдике сільське середовище. Зокрема, відомий український історик і етнограф Я. Новицький констатує, що у "...Олександрівському повіті 21 пастир із 40 мали негативні рекомендації. Священик с. Благовіщенське Дмитро Крижанівський відбував покарання у Георгіївському монастирі за пияцтво, священика с. Велика Михайлівка Василя Рушенкова заслано в Самарський монастир за бійки, сварки і пияцтво в храмі і такі ситуації набули неабиякого розповсюдження"¹³. Навіть архієпископ Антоній (Храповицький) у 1905 р. був вимушений визнати, що "клір перетворився на переодягнених бюрократів, які повністю нехтують духовними інтересами, не дотримують постів, носять світський одяг"¹⁴.

На початку ХХ ст. різко скоротився вплив православного кліру на віруючих. Уряд також розчарувався в православній ієрархії, оскільки вона почала втрачати свій вплив і авторитет у суспільстві. Стан православної церкви в Україні характеризувався глибокими суперечностями. Зовні благополучна форма з більшою упорядкованістю храмів та усталеною адміністративною структурою лише прикривала спотворену державою бюрократичну систему функціонування релігійного життя. Об'єктивно назріла потреба церковної реформації, що мала охопити внутрішньоцерковне життя та підвищити місце РПЦ в суспільних відносинах.

за яким і майже від Першу- Волинського прогресу Конкурсу Всеросійського також відмінило дорадчою

Присхвальну серію статей, які зазначали не народні ініціативи кандидатів духовенства архієпископів забезпечували усвідомлення єпархіальних мирян і духовенства встановлення повноваження

До Всеросійської єпархіальних кандидатів та мирян благочинів 21 року. На та 9 мирян і єпархіальних кандидатів делегатів друге - вибрані право освіти

Най Синодальні церковно-обмежувальні започаткували життя. 17 спиралися

1869 р.,
кіресем)
не слово
исти до
ю. При
лист з
ль вимог
енераль-
шувати
у русло
ов'язків
ратор
ляв, що
денних
сульт не
вимоги
Агапіт
містах,
вимог до
ення до
мості"
причтів
адання
о двору
ачісто,
домий
що у
ндациї.
рання у
тіліка
яцтво
Навіть
ти, що
стують
"дляг"¹⁰.
іру на
ї вона
славної
Зовні
леною
жавою
ктивно
рковнє

Відчутний імпульс реформ дав царський наказ від 17 жовтня 1905 р., за яким надавалась свобода віросповідання. Соціальна база реформ включала майже все духовенство. Проте воно закономірно розкололось на дві партії. Першу - консервативну, яку складав епископат (в Україні її очолював епископ Волинський Антоній (Храповицький)). Другу представляли ліберально- прогресивні кола - викладачі семінарій і академій та парафіяльне духовенство. Конкуренція релігійних партій відбувалась на фоні роботи комісії по підготовці Всеросійського Собору - так званого "Передсоборного присутствія". Тут також відбувалась дискусія щодо складу Собору. Ієрархи не виключали можливості участі білого духовенства і мирян, але наполягали на наданні їм дорадчого голосу, а епископам - вирішального.

Принцип виборності священиків, починаючи з 1906 р., знаходив схильну реакцію навіть у обер-прокурора. Тоді у церковній пресі надруковано серію статей, в яких відображені життя парафіяльного кліру. Зокрема, зазначалось, що священиків поганула бюрократична система і вони служать не народу, а владі, виконуючи виключно її розпорядження і не виявляючи ініціативи. Підготовлений проект порядку виборів передбачав, що висування кандидатур на священництво здійснюються спархіальні збори за участю духовенства і мирян, проте остаточне рішення залишатиметься за Собором архіпастирів. Передбачалось надати парафіям прави матеріального забезпечення кліру, благодійності, освіти. Ліберально налаштовані кола усвідомлювали, що у противному випадку громада стане в опозицію до спархіального начальства, яке не забезпечує її релігійних потреб. Окрім того, миряни можуть проявити опір необхідності матеріального утримання духовенства. Також відмічено, що влада занадто віддалена від паства. З метою встановлення духовної єдності між ними пропонувалось передати частину повноважень центру на місця.

До 1917 р. цей проект не було реалізовано. У 1918-1918 рр. Всеросійським Собором визначено, що епископів мали обирати на спархіальних з'їздах миряни, клір та ченці. Урочистій події передували вибори кандидатів, які відбувались у трьох куріях. Першу складали біле духовенство та миряни. На парафіяльних зборах визначалися посланці на з'їзд благочинних у співвідношенні: один член причету - два мирянина віком від 21 року. На рівні благочиння до спархіального центру делегувалось 6 пасторів та 9 мирян чоловічої статі. Третя курія - духовенство від духовних семінарій і спархіальних училищ. Спархіальні з'їзи обмежувалися обговоренням кандидатур, вибори відбувались на кафедральному соборі за участю всіх делегатів. Після молебну перше голосування визначало три кандидатури, друге - виявляло поміж них нового архіпастира. Епископат залишав за собою право освячення новообраних преосвящених.

Найбільш складною і дискусійною стала проблема реформи парафій. Синодальним наказом від 18 листопада 1905 р. дозволялось формування церковнопарафіяльних зборів і рад спільно з мирянами, число яких обмежувалось 20 особами. Духовенство Київської спархії у 1904 р. самостійно започатковувало пасторські ради як нові форми організації пасторського життя. 17 жовтня 1906 р. Микола II затвердив пропозиції Ради міністрів, які спирались на тільки-но розроблений проект статуту православних парафій.

Він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовних і матеріальних потреб церковної общини. Проте після 1907 р. Синод починає видозмінювати статут. Центр тяжіння навколо парафіяльних дискусій перемістився у сферу матеріального забезпечення пасторів. Архієреї у травні 1916 р. вирішили відкласти реформування парафій до закінчення війни.

У 1916 р. дума поновила обговорення питання щодо виборності кліру. На необхідності такого кроку наполягали навіть Синод і Сенат, а представники нижчого духовенства - і поготів. По всіх епархіях та благочиніях відбулись наради по розробці проекту реформування і подання його до Синоду. У результаті опрацювання багатьох пропозицій було сформовано наступні вимоги: увести у церковнопарафіяльних школах навчання українською мовою, створити при храмах парафіяльні ради. Пропонувалось звести суди честі для пасторів. Найголовніше - це пропозиція виборності кліру парафіянами (а не їх призначення).

Проект зустрів опір зі сторони епархіального керівництва. Архієреї підійшли і визнавали необхідність перетворень, проте їх аж ніяк не властивували вимоги виборності священиків та можливість віруючих втручатись в економічне життя церкви. Вражуючи всі зауваження, в листі до Державної думи єпископи та благочинні внесли пропозицію про перенесення розгляду даного питання на повоєнний час. Головним аргументом проти виборності священиків виступала теза, що пастор стане залежним від волі пастирів, а це принцип протестантів.

Навіть на Всеросійському церковному соборі ця проблема не була розв'язана. Згідно з новим парафіяльним статутом, право обрання на посади священно- і церковнослужителів належало архієрею. Думка парафіян лише бралась до уваги, проте не відіграла визначальної ролі. Восени 1918 р. Всеукраїнський Собор православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасував виборність священнослужителів.

Таким чином, на початку ХХ ст. стало очевидним, що традиції демократичності і соборноправності церкви занепали і українське парафіяльне духовенство навряд чи зможе самостійно, без допомоги інтелігенції, селянства і, найголовніше, без прагнення епархіального керівництва відновити їх. Православний клір виявився неспроможним реалізувати свій духовний потенціал. Кризові явища у духовному середовищі були спричинені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. З одного боку, постійне втручання світської влади позначилось на наданні духовенству ряду нових функцій, непрітаманних йому історично. Імперська влада перетворила духовенство на підлеглу собі верству. Проте належно матеріально забезпечити вона не змогла. Економічна політика уряду щодо православної церкви не відзначалась послідовністю. З одного боку, проводились заходи по поліпшенню забезпечення духовенства, з іншого ж - впроваджувався новий перелік податків, а тягар утримання кліру перекладався на віруючих. У результаті пехтування матеріальними інтересами духовенства в православному середовищі створювалась напруга. Священики, зосереджуючись на економічних проблемах, часто ігнорували своїми безпосередніми обов'язками, не прагнули до підвищення свого авторитету

серед
інститу
містах
Та сере
й навіт
не бул
револю
якості,
ладом.

ЛГиріча,
-В2 т.-В.
-К.: Вид-
зН.
М.: Т-вот
ЛІ
всеподдан
// Прибав
*Ха
Казань: И
*П.
Религія и
-М., 1973
*Гн
початку Х
Запоріжжя
складі Росії
-2001. -№
(XVII-XVI)
українсько
1963). -Міс
*Кај
*Цеа
Ф.182. -Оп
*Та
ЮРу
Правительс
*ЦД
*Га
*Но
Екатеринос
*Екв
*The
transform
beginning*

Опра

серед парафіян. Це обумовило поступове розчарування населення в церковній інституції. Тому, незважаючи на традиційну релігійність українського села, в містах поширювались соціалістичні ідеї, і разом з ними - атеїстичні погляди. Та серед більш свідомих українців не згасала надія на релігійне відродження й навіть намітились тенденції автокефального руху. І все ж, спроби реформ не були реалізовані: частину їх загальмовано Синодом, решту - війною та революціями. Як результат - у друге десятиліття ХХ ст. РПЦ вступала у нові якості, проте зі старим, бюрократизованим, консервативним внутрішнім ладом.

¹Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / Упорядкування та додатки І.Горича, О.Дзоби, В.Ульянівського. - К.: Либідь, 1994. - 650 с.; Ломакський О. Автокефалія. - В 2 т. - Варшава: Пресії українського наукового інституту. - Т.ІІІ. - 1938. - Репринтне видання. - К.: Вид-во Київської патріархії, 1999.

²Папков А. Уладок православного прихода (XVIII-XIX века). Историческая справка. - М.: Т-во типолітографии Владимира Чичерина, 1899. - 163 с.

³Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов за 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 и 1890-91 годы. Сравнительный обзор // Прибавление к церковным ведомостям. - 1894. - №9. - 26 февраля. - С.285-291.

⁴Хорлатович К. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь. - Казань: Изд-во книжного магазина им. Голубева, 1914. - 878 с.

⁵Путинцев Ф. Контрреволюционная роль духовенства в революции 1905-1907 гг. // Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). - М., 1973; Рыбкин Г. Православие на службе самодержавия в России. - М., 1931.

⁶Гладкий С. Православное парохіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Запорізький державний ун-т. - Запоріжжя, 1997; Йосифчук Микола, свящ. Київська митрополія як першокласна епархія в складі Російської православної церкви і її внутрішній устрій у XIX ст. // Православний вісник. - 2001. - №5-6. - С.56-66; Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні видавництва на Московщині (XVII-XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Т.181: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокаді Паша (18-20 жовтня 1963). - Мюнхен-Рим-Париж, 1966. - С.157-178.

⁷Карташев А. Очерк истории русской церкви. - В 2 т. - Париж, 1959. - С.510-511.

⁸Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.182. - Оп.1. - Спр.45. - Арк.1-3.

⁹Там само. - Ф.1987. - Оп.1. - Спр.39. - Арк.1-13в.

¹⁰Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721-1878. - М.: Типография М.Н.Лаврова и К., 1879. - С.97.

¹¹ЦДІАК України. - Ф.182. - Оп.1. - Спр.183. - Арк.4-4зв.

¹²Там само. - Ф.442. - Оп.815. - Спр.114. - Арк.1.

¹³Новицкий Я. Личный состав духовенства Александровского уезда Екатеринославской губернии // Киевская епархия. - 1889. - №3. - С.728.

¹⁴Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1905. - 21 декабря.

There are viewed reasons, essence and consequences of organization transformations of Orthodox Church of South Ukraine at the end of the XVIII - beginning of the XX c.

Отримано 6.12.2006.

КУКУРУДЗА А.Р.

СОБОРОПРАВНІСТЬ БРАЦЛАВСЬКОЇ ОКРУГИ УАПЦ 1922-1926 рр.

Висвітлюються питання зосередження та розмежування керівних органів УАПЦ та процес демократизації релігійної сфери на прикладі подій у Брацлавській округі у 20-х рр. ХХ ст.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду розв'язання важливого для кожної церковної структури питання зосередження та розмежування керівних органів. Владні моделі сучасного українського православ'я та проблема їх демократизації надає дослідженю не лише науково-пізнавального (теоретичного), але й виразно практичного значення.

Розгляд останніх досліджень з даної проблеми дозволяє констатувати невирішенність питання суперечностей між духовенством і мирянами як фактору впливу на процеси внутрішньоцерковного розвитку й міжцерковних відносин. У вітчизняній історико-релігієзнавчій науці життя православної церкви 20-х рр. ХХ ст. значною мірою висвітлено.

Низка вчених, зокрема В.Пашенко, С.Жилок, А.Кириден, Л.Пиливець, А.Зінченко, О.Ігнатуша, І.Преводська та інш., розкрили питання державно-церковних відносин та інституційного становлення різних церков означеного періоду. Проте питання собороправності ще не виокремлене як проблема і потребує окремого дослідження.

Метою статті є спроба сфокусувати увагу на тих суперечностях в українському автокефальному русі 20-х рр. ХХ ст., які проявилися у процесі запровадження його демократичних засад. З огляду на це, автор статті ставить завдання на прикладі Брацлавської церковної округи з'ясувати, наскільки принциповими були розбіжності у розумінні окремими діячами питання собороправності, також дати відповідь на запитання: якою мірою впливали ці розбіжності на розколи в УАПЦ?

Варто зазначити, що Брацлавщина була краєм, де УАПЦ досягла значних успіхів і мала велику кількість парафій. На 1922 р. в повіті із загальної кількості 120 парафій було українізовано 46, а в квітні того ж року виникла і повітова церковна рада УАПЦ. До її складу входили священики Басовол, Рибак-Яценко, Донець, миряни Ободянський, Гук, Міллер та Кирик. Головою ради був обраний священик Басовол¹. Саме з діяльністю цього голови пов'язаний процес розвитку собороправності та церковних реформ на Брацлавщині. Високу оцінку цьому діячу, як людині ширій і активній, давав митрополит Липківський². Басоволом як головою Брацлавської округової ради на засіданні Великих Покровських зборів у жовтні 1922 р. була висловлена ідея створення братства "Церква жива". Цей проект викликав зацікавлення в учасників зборів.

¹ Кукурудза Андрій Ростиславович - аспірант Рівненського державного гуманітарного університету.

СУМСЬКА
В
Задоро
На цих
УАПЦ-
епископ
і свящ
пропоз
поєдну
виклик
епископ
постано
Велики
реформ
Поділля
нововв
А.
на засід
архієпи
Поділлі

Зг
братств
 ситуаці
 запитан
 що пере
 Поділля
 церковн
 українс
 реформ

При
стало зі
церковн
течія УА
Призна
налагод
впливов
дотриму
Архієпи
але чере

При
собороп
автокеф
М.Пиво
Соборі б
зареєст
забезпеч
гостро п
формаль

ДЗА А.Р.

ерівних
ї подійничного
питання
ласного
режиму
ичногозувати
ами як
кових
славноїявельць,
живно-
ченого
блема іостях в
процесі
ставить
скільки
питання
тивализначних
елькості
ровітова
Рибак-
оловою
голови
форм на
тивній,
ської
1922 р.
проект

авного

В його обговоренні взяли участь В.М.Чеховський, священики Задорожний, М.Мороз, архієпископ Іван Теодорович та мирянин Кислій³. На цих же зборах 28 жовтня було розглянуто інше складне питання розвитку УАПЦ - взаємовідносин між єпископами і Радами, яке висвітлив в доповіді єпископ Іван Теодорович, а підтримали архієпископ Олександр (Ярещенко) і священик С.Басовол⁴. Голова Брацлавської церковної округи вніс пропозицію, щоб на всіх шаблях церковного керівництва в одній особі не поєднувалися священний сан з головуванням в Раді. Ця пропозиція викликала дискусію, в якій взяли участь мирянин Кислій, Чеховський та єпископ Петро Тарнавський. Збори виявилися неготовими прийняти якусь постанову з цього питання і вирішили передати зібрані матеріали на висновок Великих Микільських Зборів ВПЦР⁵. Таким чином, справа церковних реформ, демократизації, ролі мирян в Церкві знайшла серед церковних діячів Поділля чимало прихильників, які були готові відстоювати революційні нововведення.

А.Зінченко наводить цікаві факти розвитку даного процесу. Зокрема, на засіданні Малої Ради ВПЦР від 16 лютого 1923 р. в доповіді вінницького архієпископа Івана Теодоровича було піднято питання про стан УАПЦ на Поділлі і про з'їзд членів братства "Церква жива", який відбувся напередодні.

Згодом Мала Рада заслухала й самих членів Подільського церковного братства: К.Лапчинського, священиків В.Сідельника і С.Басовола про ситуацію в церковній окрузі. У членів ВПЦР в першу чергу виникло запитання: чи належать згадані особи до автокефальної церкви? Цікаво те, що перелічені діячі як члени УАПЦ брали участь і в з'їзді оновленських груп Поділля 8 лютого 1923 р.⁶ Це вкотре підкреслює назрілість проблеми церковної демократизації, розуміння якої спочатку поєднувало різні течії українського православ'я на базі вироблення моделей церковного реформування і собороправності.

Причиною напруження у церковному середовищі, яке з'явилося згодом, стало зіткнення владних інтересів духовенства та мирян щодо керівництва церквою. Саме на Брацлавщині витворилася друга після ДХЦ розколінницька течія УАПЦ. Ініціатором конфлікту виступив єпископ Миколай Пивоварів. Призначений в серпні 1924 р. на роботу до Вінниці владика не зміг налагодити нормальних відносин з окружною церковною радою і її впливовими діячами Мефодівським, Машкевичем та Лапчинським, які дотримувалися широкого впровадження в церковне життя собороправності. Архієпископа Пивоваріва було обрано 6 вересня 1925 р. на вінницьку кафедру, але через конфлікти з радою він уже в 1926 р. опинився на Брацлавщині⁷.

Причиною конфлікту стали претензії щодо реалізації ВПЦР принципу собороправності, висловлені опозиційною течією Української православної автокефальної церкви (УПАЦ) Брацлавщини на чолі з єпископом М.Пивоварівим на 4-му Соборі цієї течії в Немирові 7-9 лютого 1926 р. На Соборі було представлено 26 парафій УАПЦ, незадоволених відмовою ВПЦР зареєструвати УПАЦ Брацлавщини окружовою церквою, що мало забезпечити їхню окремішність від Тудчинської і Вінницької рад, де особливо гостро проявилася боротьба рад з єпископами і духовенством. Це й стало формальною причиною до сепарації брацлавської округи. Оскільки ВПЦР

виступила проти винесення на соборний розсуд цієї проблеми, вона стала головним об'єктом критики. "Собороправність... поболі перетворилася у панування над духовенством... голос церкви підмінено голосом "діячів" і не дивно, що ще не так давно були спроби одверто замінити собороправність правоправством...", - зазначали делегати Собору¹.

Таким чином, на відміну від діячів ДХЦ, які звертали увагу на перебільшення повноважень духовенства, Брацлавський Собор виступив проти надмірної влади рад, висловивши сумнів у доцільноті і канонічності обмеження права єпископа у керівництві округою. Делегати Собору наголошували, що "...тлумачення ВПЦРадою канонів УПАЦ, де єпископи називаються непримітним почесним головою ради, як заборонено бути йому дійсним головою ІІ, є нелогічним, неканонічним, що суперечить практиці УПАЦ, бо коли обрання почесним головою єпископа в Раді спричиняється до заборони йому приймати обрання в Раду на дійсне головування в ній. - воно обертається в обмеження єпископа у виборчих правах церкви, і почесність обертається в безчесність, бо павіть громадянський кодекс обмежує в правах тільки не гідних того людей, а хіба єпископ Церкви може бути людина не гідна?"².

Висловивши свою незгоду з таким станом речей, делегати рішеннями 4-го собору Брацлавщини з'єднали в особі єпископа "функції дійсного, а не лише почесного голови Єпархіальної церковної ради". В ухвалі зазначалось: "Так само, як і в особах протопопів (замінивши благовісників) і настоятеля церкви з'єднала в собі обов'язки голів протопопських і пафіяльних церквад, заховавши виборність їх, себто: голови - єпископа, голіви - протопопа, голови - настоятеля, принцип соборності й в той же час в самому корінні знищивши новітні можливості боротьби за владу та персональні впливи в керуванні церковним життям..."³. Але цим самим противникі ВПЦР повертались до відкінутого УАПЦ зосередження влади в руках духовної особи. Попри заяву учасників собору про дотримання "канонічної собороправності", таке рішення виносилося завдяки порушенню канонів 1921 р.

Впливовий архієпископ УАПЦ Костянтин Кротевич у своєму трактуванні собороправності, навпаки, наголошував на ролі мирян: "Під соборністю у широкому розумінні цього слова треба уявляти собі, таким робом, активну участь віруючих в справах церкви"⁴. Регіональна специфіка життя єпархії УАПЦ давала різні приклади концентрації влади чи то в руках окружної ради, чи впливового єпископа, якому вдавалося її очолити, про що й згадують самі делегати собору в Немирові, наводячи приклад єпископа Білоцерківського В.Бржосньовського, який одночасно очолював і одніменну окружну церковну раду⁵.

Остання ситуація складалася за умови авторитету єпископа чи низької активності мирян, які підпадали під вплив власного архієрея. Винесення ж соборного рішення щодо зміни владного розподілу між почесним і реальним головою ради стало прецедентом незгоди вищої церковної ієархії в особі архієпископа Миколая Пивоваріва і частини духовенства, яка цим самим намагалася отримати більше влади у скрутний час.

Таким чином, нове церковне утворення на 4-му Соборі Брацлавщини, висуваючи звинувачення до ВПЦР з організаційно керівних питань та

СУМСЬКА
ЛАМАС
ЖОРСТ
Р. ВІЗН
ЦЕРКВІ
ОССЕРД
ПІД ГОЛ
ПРОВОС
М. ПІВ
ЗІ СВОГО
СТАН ІСІ
ВЛАДУ С

П
БРАЦЛА
ПРАВОС
ВІДБУВ
АРХІЄПІ
КІЛЬКОС
ПРЕДСТА
НІЖИНС

Р
ЯКИЙ ІН
НАГОЛО
ДО ОБРА
ЗАСТУПН
М. ГОРДІ
ШИРЯЙ
ПЕРЕДБА
СПРАВІ
НАЙГОЛО
ЕПАРХІАЛ
ЙОГО ЗАС
ВЛАДИКА

ВІ
СТАЛИ СА
УЧАСНИКІ
ЗВИNUВА
ПОПЕРЕД
1926 Р. З
"НЕЩІРІС
ВІДМОВА Н
ГРУПІ, ЯК
УАПЦ. "А
АНТИРАД
ЗВІДСИ, С
СПРАВЕДЛ
УПАЦ, Х
ДІЯЛЬНІСТ

на стала
рілась у
чів" і не
правність
вагу на
иступив
чності
Собору
тискоти
ти йому
рактиці
яється
в ній, -
еркви, і
кодекс
и може
еннями
го, а не
чалось:
оятів
еркрад.
голови
цизии
руванні
пились до
ї заяву
", таке
своєму
: "Під
таким
шифіка
з руках
и, про
ископа
менину
изької
сння ж
льним
особі
самим
шини,
ань та

ламаючи канони 1921 р., не проголошувало розриву та виходу з УАПЦ. ВПЦР жорстко відреагувала на самодіяльність церковної округи і 27 березня 1926 р. визнала дії УПАЦ Брацлавщини шкідливими та розкольнищими для всієї церкви. Трохи згодом ВПЦР остаточно піддала критиці брацлавський осередок, заявивши, що "так звана спархіальна церковна Рада Брацлавщини під головним проводом Пивоваріва є організаційно неналежною до УАПЦ і проводить шкідливу і руйнівну щодо неї працю", а самого архієпископа М.Пивоваріва було виключено зі складу кліру УАПЦ¹³. Єпископ Пивоварів, зі свого боку, розповсюдив провокативну заяву, в якій назвав ненормальним стан існування УАПЦ, шкідливість і контрреволюційність ВПЦР та закликав владу санкціонувати створення наради для перевірки становища в церкві¹⁴.

Подальший перебіг подій показав, що конфлікт не вичерпався, і УПАЦ Брацлавщини, зі свого боку, пішла на вихід з УАПЦ. Це трапилося на 5-му Православному Церковному Соборі Брацлавщини 7 жовтня 1926 р. Він відбувався в с.Шпилівка-Немирівська. Учасниками засідань стали архієпископ Миколай Пивоварів, делегати від 16 парафій Брацлавщини в кількості сорока чоловік, представники радянської влади і почесний гость, представник Всеукраїнської ради спілки релігійних громад ДХЦ, єпископ Ніжинський Миколай Ширяй.

Робота Собору почалася з виступу архієпископа Миколая Пивоваріва, який почав змальовувати складну ситуацію, яка трапилася в УАПЦ, та наголошував на відповідальності, яка лягає на плечі всіх учасників Собору. До обраної президії увійшли: голова - протоієрей П.Добрянський, його заступники - міряни Д.Мачай і В.Бенедик та секретарі - протоієрей М.Горлатий і священик Линченко. Владики Миколай Пивоварів і Миколай Ширяй стали почесними головами і гостями Собору¹⁵. Порядком дінним передбачалося розглянути рішення ВПЦР, прийняті 1-3 вересня 1926 р. в справі УПАЦ Брацлавщини, та фінансово-господарські справи. Найголовнішим було перше питання, в обговоренні якого взяли участь голова спархіальної ради УПАЦ Брацлавщини архієпископ Миколай Пивоварів, його заступник мірянин Д.М.Усанюк, секретар Линченко та запрошений владика Миколай Ширяй.

В порівнянні з попереднім Собором у новому значно помітнішими стали саме політичні питання і відносини з владою. У ході обговорень учасниками 5-го Собору було повністю підтримано критику ВПЦР, яка звинувачувалася в антицерковній та антидержавній діяльності на попередньому 4-му Соборі. Але дії Всеукраїнської Комісії, яка 1-3 вересня 1926 р. заступила розпущену ВПЦР, теж відразу були охарактеризовані як "неідеальність, крутийство та непримиреність"¹⁶. Причиною цього стала відмова Комісії запустити представників УПАЦ Брацлавщини, як опозиційної групи, яка критикувала колишню ВПЦР, до процесу з впорядкування життя УАПЦ. "Нарада почала з осуду нелегальної діяльності, з фльором антирадянськості, булої ВПЦР, - йшлося на 5-му Соборі Брацлавщини, - зайди, само собою, логічно витікала пряма необхідність, не те що справедливість, покликати до участі в роботі своїй в першу чергу тих з УПАЦ, хто давно вже, задовго до Наради, став на II точку зору про діяльність ВПЦР і лементував на всю УПАЦ про гибельний для Церкви

антицерковний і антирадянський напрямок цієї діяльності, й дати їм мало не почесні місця між собою”¹⁷. Таким чином, брацлавська група не приховувала власних амбіцій з обіймання керівних посад у всій УАПЦ.

У Києві їх сподівання не спрацьовали, “і перед наділеними відповідними мандатами делегатами УПАЦ Брацлавщина нарада грубо, нецерковно, навіть не по громадянськи грекнула перед самим нашим носом доверма, порадившийти до ДХЦ”, - підсумовували учасники Собору. Реально оцінюючи потенціал УПАЦ Брацлавщини, Нарада не збиралася допускати представників останньої до винесення рішень в подальшому впорядкуванні УАПЦ.

Такий перебіг подій в описі архієпископа Миколая Пивоваріва обурив опозиціонерів, і головним об’єктом критики 5-го Собору УПАЦ Брацлавщини стала вже не ВПЦР, а Всеукраїнська Комісія, створена для хоч якоїсь протидії державному тискові на Церкву. Заява єпископів УАПЦ про рішуче відмежування від будь-якої антидержавної діяльності і своє незадоволення неко, виголошена на нараді в Києві, піддавалася єпископом Пивоварівим сумніву як така, що робить спробу перекласти всю вину на ВПЦР¹⁸. Прихильники цього владики особливо підкреслювали намагання єпископату УАПЦ зробити головним винуватцем всіх негараздів у церкві митрополита Липківського, тоді як за автокефальними канонами 1921 р. обов’язковими членами ВПЦР були всі єпископи. Таким чином, всі вони ставали і учасниками всієї праці Ради, що накладало на них і відповідальність за вчинені помилки, за які відповідальність необхідно було нести всім¹⁹.

Критиці було піддано й ті засоби, якими Всеукраїнська Комісія збиралася проводити свою працю. “Працю ВПЦР назвали нелегальною і гиблою для життя церкви, а І вдачу й тон роботи засвоїли”²⁰, - стверджували учасники Собору, звинувачуючи Комісію в продовженні лінії ВПЦР щодо придушення опозиційних частин Церкви, до яких вони відносили себе і ДХЦ. Як приклад наводилася відмова Комісії скасувати рішення ВПЦР 9 липня 1926 р. про виключення єпископа Пивоваріва і його округи з УАПЦ²¹. Таким чином, із загального тону виступів на Соборі видно, що зміна керівництва УАПЦ не змінила розколиницької політики керівництва Брацлавської округи щодо верхівки церкви, яка знову ж почала піддаватися критиці, але з інших причин.

З огляду на призначення тимчасового керівництва Церквою 5-ий Собор УПАЦ Брацлавщини виніс важливі для цієї групи рішення. По-перше, було ухвалене загальне рішення про незмінність курсу, проголошеного брацлавським духовенством 1-9 лютого 1926 р. “До часу, поки 2-ий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УПАЦ, на якому об’єднаються всі течії І. - Йшлося в ухвалі, - не поставить новий керуючий орган УПАЦ всеукраїнського масштабу, не функціональний, а дійсно всеукраїнський, на якого можна буде положитися щодо продовження ним діяльності на засадах церковщини й апологічності без фальшивань, - триматись УПАЦеркви Брацлавщини на позиціях, зайнятих на 4-му установчому Соборі...”²².

Не бажаючи змінювати власної позиції та ідеології, прийнятій на вказаному Соборі, але одночасно розуміючи слабкість власної структури,

СУМСЬКА
брацлав
існуван
течію і
Йшлося,
і шляху і
і по стр
церкви
Брацлав
об’єдну
Раду Сп
Брацлав
визнавал
підлягал
Немирі
Стрільч
Онишків
Остапків
автономі

При
стало до
апелява
Брацлаві
матеріал
несприче
наголошу
Липківсь
керівниц
вирішили
в якому ре
складово
важає і
в сепарат
ї не гадає

Рін
місяців пі
Вони пер
від подал
показав щ
кроці зігр
розважову

Але
такі претен
якого добре
вересня 1
лопустиви

Мож
скористати

брацлавським духовенством було прийнято рішення припинити самостійне існування і підсилитися поєднанням з близькою церковною течією. Такою течією було визнано Дієльно-Христову Церкву. В останній ухвалі Собору йшлося, що: "Всеукраїнська спілка релігійних громад ДХЦ в УПАЦ по ідеології і шляху боротьби за церковність і апологічність церковного життя УПАЦ і по стражданням в боротьбі за це єдино певні й безтечні засіди життя церкви взагалі є найбільш близькою і спорідненою природі УПАЦ Брацлавщини. І що вона єдина має зараз цілком правомірний і легальний об'єднувально-керуючий всеукраїнський центральний орган - Всеукраїнську Раду Спілки Релігійних громад ДХЦ..."²³. На основі цього рішення УПАЦ Брацлавщини всім своїм складом в числі 26 парафій вливалася до ДХЦ і визнавала Всеукраїнську спілку релігійних громад керівним центром та підлягала всім її канонічним ухвалам. До ДХЦ, таким чином, приєднувалися Немирівська, Шпилівська, Шолудецька, Чуківська, М.Бутинецька, Стрільченецька, Коліхівська, Звонівська, Рогозянська, Пирогівська, Онишківська, Жахнівська, Черенецька, Садківська, Воронківська, Евонівська, Остапківська та інші громади. За УПАЦ Брацлавщини, правда, залишалася автономність щодо внутрішнього устрою²⁴.

Прийняття такого рішення попри аргументацію учасників 5-го Собору стало досить суперечливим. Самі делегати в ході обговорень постійно апелювали до проведеного 1-9 лютого 1926 р. 4-го Собору УПАЦ Брацлавщини та підтірмували визначений ним курс і рішення. Але в матеріалах цього собору брацлавське духовенство підкреслювало свою непричетність до ДХЦ і небажання зливатися з нею, а навлаки, наголошувала на канонічній підлегlosti ВПЦР на чолі з митрополитом Липківським. Навіть у випадку критики їх з боку ВПЦР та невизнання керівництвом УАПЦ опозиційної структури, рішення лютневого Собору вирішили чекати на скликання 2-го Всеукраїнського церковного Собору і ні в якому разі не поривати зв'язку з УАПЦ²⁵. "УПАЦ Брацлавщини визнає себе складовою частиною всієї УПАЦ, перебуває в вірності їй, сепаратизм вважає шкідливим для життя Церкви і в жодні стосунки з іншими церквами в сепаратний спосіб, поза керівництвом всією УПАЦ, не входила, не входить і не гадає входити", - констатувалося брацлавським духовенством²⁶.

Рішення 5-го Собору УПАЦ Брацлавщини, який відбувся через сім місяців після прийняття розглянутих постанов, стали зовсім протилежними. Вони перекреслювали всі запевнення у вірності ідеалам УАПЦ та відмову від подальшої сепарації, про що заявлялося на попередньому соборі. Як показав процес прийняття рішень про розрив з УАПЦ, велику роль в цьому кроші зіграло саме нездовolenня амбіційно-опозиційного духовенства, яке розраховувало зі зміною ВПЦР досягнути більшого впливу.

Але нечисельність прихильників єпископа Миколая Пивоваріва робила такі претензії несерйозними. Видно, що через це й погану репутацію владики, якого добре пам'ятали в Києві не з кращого боку, нова церковна влада 1-3 вересня 1926 р. проігнорувала делегацію УПАЦ Брацлавщини, не допустивши її на засідання.

Можна констатувати, що групі архієпископа М.Пивоваріва вдалося скористатися собороправними настроями брацлавського духовенства, які

панували тут з часів виникнення окружної Ради. Але під гаслами боротьби з "радоправством" владиці вдалося досягнути зовсім іншого результату, коли канони УАПЦ, навпаки, було порушені. Для цього й було проведено два собори духовенства й мирян Брацлавщини із зовсім різними постановами. Недарма колишній голова окружної ради С.Басовол на засіданні Великих Покрівських Зборів 1926 р. наголошував, що архієпископу Пивоваріву вдалося перенести парафії Брацлавщини до ДХЦ в "провокаційний спосіб"²².

Рішення 5-го Собору Брацлавщини знайшли підтримку керівництва ДХЦ. 15 жовтня 1926 р. на засіданні Всеукраїнської спілки релігійних громад ДХЦ було заслухано доповідь епископа Миколая Ширяя про хід Брацлавського Собору 7 жовтня 1926 р. і про приєднання до ДХЦ 26 парафій округи. На основі доповіді всі нові парафії були зараховані до складу церкви. Керівним центром парафій УПАЦ Брацлавщини повинна була залишитись спархіальна рада в складі, раніше ухваленому собором. Вона отримувала, за рішенням керівництва ДХЦ, статус крайової філії Всеукраїнської ради спілки релігійних громад. Тереном діяльності філії мали стати всі двадцять повітів колишньої Подільської губернії. Таким чином, за відсутності прихильників у інших округах, діяльність спархіальної ради Брацлавської округи мала поширитися і на Кам'янецьку, Проскурівську, Першотравневу, Винницьку, Тульчинську і Могилів-Подільську церковні округи УАПЦ. Владика Миколай Пивоварів залишився архієпископом і ставав керуючим парафії ДХЦ у всіх переліченіх округах.

Два собори брацлавського духовенства, які відбулися протягом 1926 р., стали вкрай несхожими за своїми рішеннями і настроями. Якщо на лютневому Соборі йшлося про внутрішньоцерковні проблеми, відносини між ВПЦР та окружною радою, їх функції, права духовенства і мирян в церковному керівництві, то жовтневий Собор займався виключно критикою вищої церковної влади за її політичну діяльність, не дуже переймаючись церковною проблематикою. Такий перебіг подій пояснюють оприлюднені документи, які свідчать про причетність владики Миколая Пивоваріва до агентури ДПУ. А.Л.Зінченко на основі цих матеріалів підкреслює, що вся попередня діяльність епископа в УАПЦ була спрямована на виконання прямих вказівок ДПУ та підтримка структури автокефальної церкви²³. Цим пояснюється і позиція архієпископа Пивоваріва на обох Брацлавських соборах і дрейф його групи від критики ВПЦР до відкритого розриву з УАПЦ. Таким чином, саме втручання влади і застосування прихованих важелів впливу в першу чергу переводило напруження поміж мирянами і духовенством, радами та ієрархією в стадію конфлікту.

Розгляд непослідовних дій УПАЦ Брацлавщини дозволяє ширше поглянути на інституційні особливості українського православ'я 20-х рр. ХХ ст. Звичайно, не можна ігнорувати штучність цього релігійного утворення, створеного за вказівкою і пильним наглядом ДПУ. Але сама структура і форма організації Брацлавської округи випливала все ж з канонів УАПЦ 1921 р., вона скористалася їх недосконалістю та намагалася трактувати їх на свій розсуд. Насамперед, видно суперечності адміністративних нововведень і складності відпрацювання собороправних механізмів. Звичайно, що позитивні зміни, які демократизували церкву, збігалися в часі

з потужною розвиткою Собородії, владою та конфліктом мотивації ВПЦР, а саме Пивоваром, який розглядав багатовесільну

²² Зінченко, 1992. Третій

²³ Міжнародний

- Вінниця, 1992.

²⁴ Маркіан

Балтимор, 1992.

²⁵ Там же

²⁶ Там же

²⁷ Там же

²⁸ Там же

²⁹ Цікаво

ЩАДАВОВУ, 1992.

³⁰ Там же

³¹ Там же

³² Красногорськ

і с. 1992.

³³ ЦДІ, 1992.

³⁴ Зінченко, 1992.

³⁵ Там же

³⁶ ЦДІ, 1992.

³⁷ Там же

³⁸ Там же

³⁹ Там же

⁴⁰ Там же

⁴¹ Там же

⁴² Там же

⁴³ Там же

⁴⁴ Там же

⁴⁵ Там же

⁴⁶ Там же

⁴⁷ Там же

⁴⁸ Там же

⁴⁹ Там же

⁵⁰ Там же

⁵¹ Там же

⁵² Там же

⁵³ Там же

⁵⁴ Там же

⁵⁵ Там же

⁵⁶ Там же

⁵⁷ Там же

⁵⁸ Там же

⁵⁹ Там же

⁶⁰ Там же

⁶¹ Там же

⁶² Там же

⁶³ Там же

⁶⁴ Там же

⁶⁵ Там же

⁶⁶ Там же

⁶⁷ Там же

⁶⁸ Там же

⁶⁹ Там же

⁷⁰ Some democratization
the 20ies of the XX century

з потужним "розхитуванням" її з боку ДПУ, яке спровоцило об'єктивний розвиток інституційних процесів, впливши в них суб'єктивний фактор. Собороправні механізми, які позбавляли Церкву централізму і наділяли владою мирян в округах на противагу духовенству, були однією з причин конфліктів і розколів. В УПАЦ Брацлавщини, на відміну від ДХЦ, головною мотивацією розколу стало "радоправство", у якому спершу звинувачувалась ВПЦР, а згодом - її наступники, які викликали критику архієпископа Миколая Пивоваріва та його прихильників, які прагнули більшої влади. Подальший розгляд даної теми дасть можливість глибше проаналізувати причини багатовекторності українського православ'я 20-х рр. ХХ ст.

¹ Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. - К., 1993. - С.96.

² Митрополит Василь Липківський. Історія Української православної церкви. Розділ 7. - Вінниця, 1961. - С.164.

³ Мартироологів українських церков. - Т.1. Українська православна церква. - Торонто - Балтимор, 1987. - С.264.

⁴ Там само. - С.262.

⁵ Там само. - С.265.

⁶ Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С.101.

⁷ Там само. - С.105.

⁸ Центральний державний архів військових органів влади і управління України (далі - ЦДАВОВУ України). - Ф.4215. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.17.

⁹ Там само. - Арк.21.

¹⁰ Там само. - Арк.20.

¹¹ Кромеган К. До ідеології української автокефальної православної церкви // Людина і світ. - 1992. - №9-10. - С.38.

¹² ЦДАВОВУ України. - Ф.4215. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.21.

¹³ Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С.103.

¹⁴ Там само. - С.106.

¹⁵ ЦДАВОВУ України. - Ф.4215. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.4.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. - Арк.5.

¹⁹ Там само. - Арк.6.

²⁰ Там само. - Арк.7.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. - Арк.8.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. - Арк.17.

²⁶ Там само. - Арк.16.

²⁷ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - К., 1998. - Т.4. - Ч.1. - С.190.

²⁸ Зінченко А.Л. Вказ. праця. - С.104.

Some questions of cooperation and division of leadership organs of UAOC and the democratization process in the religious sphere on the example of events in Bratslav district in the 20ies of the XX cent. are investigated.

Отримано 3.11.2006.

КРАЄЗНАВСТВО

ЧЕРНОБРОВ І.В.

**ЕПІДЕМІИ ХОЛЕРЫ И ДИФТЕРИИ НА СУМЩИНІ
В ПЕРИОД СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСКОЇ МЕДИЦИНИ**ЖАЛО
удоєві
болезні
потре
с нази
невозза

І

получ
лечебн
собра
коллес
холерЯ.Л. Ву
для бо
ученик
премир

О

холера
екстрем
руково
В Конот
управа
способи
помощ
медико
— это времЗатрати
транспи
значите
предусм
ликвида
фельдш
старши

1872 г. я

В 1
раз была
1910 г. в
в Конотоп
больных
Ахтырськ
случаєв
исходом.
случаєв
зага эпид
1918 г. иДр.
глубокой

Досліджуються шляхи поширення інфекційних хвороб та засоби їх попередження у повітах, що нині входять до складу Сумської області. Висвітлено роль земської медицини у боротьбі з епідеміями холери і дифтерії у даному регіоні в останній чверті XIX - на початку ХХ ст.

В період приказної і земської медицини інфекційні захворювання на Сумщині занимали ведуще місце в структурі захворюваності і смертності населення, особливо дитячого. Периодично виникали і свирепствували епідемії натуральної осипи, холери, тифових, дифтерії, скарлатини, кори і інших інфекцій, приносивши неисчислимі бедствия населенню.

Так, в 70-х рр. XIX ст. на фоні високої інфекційної захворюваності населення нашли благоприятну почву для своєї розвиття епідемії холери і дифтерії. В Лебединському повіті в 1871 р. зареєстровано 1502 випадки холери, з яких 156 закінчилися летальним исходом (то єсть 10,4%)¹, так як ефективні міри боротьби со сторони уездного земства як органа управління з 1865 р. не були в достатній мірі реалізовані. Предишня епідемія холери в Лебединському повіті була в 1866 р. і також застала земство врасплох: "ни медикаментов, ни медперсонала в его распоряжении не было"².

Еще більше складне положення наблюдалось в Глухівському повіті, де епідемія холери почалася в маї 1871 р., однак медичинську допомогу населенню надавали лише 1 земський лікар, 8 фельдшерів, 1 повітряльна бабка³. Організація земських установ в повіті почата в 1865 р., але винесло рішення тільки про збор "сведений о мерах к обезпеченію народного здоров'я". Через 2 роки земська управа предложила очертному уездному соборі організувати медичинську службу в складі одного лікаря і 4-х фельдшерів, але деякі гласні висловилися проти цього, якщо "простий народ не любить лічиться і избегает медиков", тому були утворені расходи тільки на фельдшерів. Лише в 1868 р. земство вимушено було призвати "полезними мати свого медика для посебиях захворюючим і для руководства і контролю фельдшерів"⁴. За період даної епідемії в повіті зареєстровано 1442 холеристів, з яких 314 померли⁵. Летальность становила 21,8%, в тому числі в місті Глухів - 35,1%, де померли 55 холеристів з 151. Поэтому уездная земская управа вимушена була оправдыватися: "В настоящем году, более чем когда-либо, управа испытала недостаток в медиках. Неоднократно слышались

Чернобров Іван Володимирович - старший викладач Сумського державного університету.

жалобы на неудовлетворительность медицинских средств, но удовлетворить их не было возможности, так как при существовании болезни в 10 селениях один медик не мог удовлетворить всем потребностям... Уездная управа предполагала пригласить других медиков, с назначением им участков в уезде, но встретила к тому полную невозможность¹⁶.

В августе 1871 г. началась вспышка холеры в г. Конотоп, но она не получила тогда распространения благодаря своевременно принятым лечебно-профилактическим мерам. Уже через месяц уездное земское собрание отметило "человеколюбивые действия" городового врача, коллежского советника Н. К. Таравинова, организовавшего в больнице холерное отделение и работавшего там весь период, и аптекаря Я. Л. Вундерлиха, осуществлявшего "безденежное пожертвование лекарств для больных". Собрание выразило им благодарность, а старший лекарский ученик Соломка, "подававший пособия больным" в холерном отделении, премирован "за такую полезную деятельность"¹⁷.

Однако 21 мая 1872 г. в г. Конотоп снова появились случаи заболевания холерой, которая затем быстро распространилась почти по всему уезду. В экстренном порядке уезд был разделен на 4 участка, которыми стали руководить соответственно городовой врач, 2 земских врача и уездный врач. В Конотопе и Батурине организованы холерные отделения. В каждое селение управа назначила по 1-2 попечителя из местных жителей, которые способствовали выявлению больных, оказывали им необходимую первую помощь. Дополнительно были приглашены несколько фельдшеров и студент медико-хирургической академии. Эпидемия холеры длилась 4 месяца. За это время заболели 6040 человек, из них 1138 (почти каждый пятый) умерли. Затраты на ликвидацию эпидемии составили более 2000 руб., не учитывая транспортных и ряда других расходов. Эта сумма на то время была значительной, так как на "содержание медицинской части" в уезде сметой предусматривалось 7133 руб. на год. Безусловно, огромную роль в ликвидации эпидемии холеры сыграли 4 работавших в уезде врача, а также фельдшера и ряд попечителей, священников, оспопрививателей, волостных старшин, гласных уездного земства. Их деятельность отмечена в сентябре 1872 г. на заседаниях земского собрания¹⁸.

В последующие годы холера как особо опасная болезнь еще не один раз была непрошеным гостем на территориях нынешней Сумщины. Летом 1910 г., несмотря на заранее предпринимавшиеся предупредительные меры, в Конотопском, Глуховском и Кролевецком уездах зарегистрировано 292 больных холерой, из которых 146 или 50% погибли¹⁹. В Лебединском, Ахтырском и Сумском уездах в 1910 г. было в 19 населенных пунктах 148 случаев заболевания холерой, из них 66 или 44,2% закончились летальным исходом, а всего по Харьковской губернии в том году зарегистрировано 8460 случаев заболевания холерой, летальность составила 51,2%²⁰. На Сумщине эта эпидемия еще неоднократно приобретала широкий размах, особенно в 1918 г. и 1920-1922 гг.

Другой коварной инфекцией была дифтерия, которая известна с глубокой древности как злокачественное воспаление зева. Значительное

распространение в Европе она получила в первой половине XVII ст. В Россию завезена и стала описываться в XVIII ст. На Сумщине наиболее крупная эпидемия дифтерии, которая именовалась тогда во всем мире дифтеритом, началась в 1878 г. Но к тому времени не было завершено изучение болезни, так как только начиналось развитие микробиологической науки. Поэтому врачи имели общее представление о дифтерите: о его значительной контагиозности, необходимости госпитализации или изоляции больных в наиболее ранние сроки с момента установления диагноза в целях предупреждения заражения здоровых лиц, а также об использовании рекомендовавшихся лекарственных средств для симптоматического лечения больных. Но не были известны наиболее важные сведения о болезни: возбудитель, его устойчивость во внешней среде и к определенным медикаментам, характерное свойство выделения возбудителем токсина, а следовательно, не было еще специфического лечения дифтерита, иммунизации здоровых контингентов населения для создания невосприимчивости к заболеванию. Учитывая эти обстоятельства, врачи уделяли особое внимание анализу эффективности проводившихся в тех условиях диагностических, лечебных, профилактических и организационных мероприятий по борьбе с эпидемией дифтерита, стремясь внести посильный вклад в дальнейшее изучение болезни. Они обменивались между собой опытом работы, вносили уездным и губернским земствам предложения, направленные на усиление противоэпидемических мероприятий.

Свои наблюдения и выводы об эпидемии в г. Ахтырка врач М.А. Осоков опубликовал в 1880 г. в трех номерах еженедельного журнала "Врач"¹¹. Аналогичные данные врача П.Я. Кнабе об эпидемии дифтерита в ряде населенных пунктов Ахтырского уезда (в с. Боромля, Белка, Никитовка нынешнего Тростянецкого района и в с. Краснополье) были опубликованы в 1883 г. в нескольких номерах еженедельного обозрения "Медицинский вестник"¹². Оба эти популярные медицинские издания выходили в Петербурге.

Одним из существенных обстоятельств тех лет являлась низкая обращаемость населения за медицинской помощью, что отрицательно сказывалось на своевременности выявления инфекционных больных, особенно в годы эпидемий. Число обращений на 1000 жителей составляло в уездах в 1870 г. лишь 30 и даже в 1890 г. - от 250 до 320, включая посещения фельдшеров, доля которых в объеме медицинской помощи занимала 50%¹³. К тому же не были обязательными медицинские заключения и регистрация причин смерти населения. При появлении первых случаев дифтерита в г. Ахтырка священники всех 7-ми приходов стали по просьбе врачей сообщать об умерших на основании церковных метрических книг. В дальнейшем, начиная с 1879 г., они доставляли в городскую управу сведения о каждом умершем в тот же или на следующий день. Врачи города, со своей стороны, стали также располагать более полными данными о случаях заболеваний и смертей по своим участкам и сообщать о них в городскую управу. Но сведения врачей и священников несколько отличались, так как медики не всегда могли знать о заболевших и умерших, а священники могли легко

ошибки
характ

П
г. от ди
лет или
детей в
из ни
зарегист
числа з
в устан
от диф
дифтер
от дифт
с сожал
нанесен
населен
они по

О
городах
было сл
была эп
и в неко
первым
несколь
обращал
врач, ви
умерли
соседей,
случая, г
кабак. В
врачи ст
улице. В
стала "ре
так как
"принес

От
результат
ребенок
молодой
инфекци
и умерли
тяжелой
общавши

Вра
Одним из
членам се
Другой р

ст. В
более
мире
шено
ической
о его
и или
пления
же об
для
более
среде
тения
ского
я для
льства,
ющихся в
их и
емясь
Они
ским
еских

врач
риала
ита в
товка
ованы
нческий
али в

изкая
ельно
ных,
заяло
дения
0%¹³.
рация
ита в
общать
шем,
аждом
зоны,
ий и
у. Но
ки не
легко

ошибиться в причинах смерти. Все же эти регулярные сведения характеризовали в целом ход эпидемии.

По данным священников, за период с сентября 1878 г. по декабрь 1879 г. от дифтерита умерли 994 человека, из них 942 ребенка в возрасте до 10 лет или 94,7% от всех умерших. Наиболее высокой была летальность среди детей в возрасте от 1 до 5 лет - 52,2%. В городе проживало 19,1 тыс. жителей, из них мужчин - 10,5 тыс. Летальность от дифтерита среди зарегистрированных случаев составляла 35%. Для определения общего числа заболевших дифтеритом было предложено взять за среднюю ошибку в установлении причин смерти священниками - 10%. Тогда число умерших от дифтерита составило 895, а заболевших - 2557 человек. Болеющих дифтеритом было значительно больше, чем фактически учтено. Умершие от дифтерита составляли 4,68% населения. Поэтому врач М.А. Осоков писал сожалением: "А сколько еще, сверх того, затрат и потерю экономических написано населению! Убыль и угнетение общей экономической жизни населения, и без того бедного, едва ли можно сосчитать и верно выразить: они по истине грамадны"¹⁴.

О масштабах и закономерностях развития эпидемии дифтерита в городах свидетельствуют данные по г. Ахтырка. До сентября 1878 г. там не было случаев заболевания, хотя по соседству, в Полтавской губернии, уже была эпидемия (сс. Опошня, Грунь и др.). Случаи заболевания отмечались и в некоторых селах Ахтырского уезда (сс. Котельва, Хухра). В г. Ахтырка первым заболел дифтеритом 6-летний сын содержателя кабака. Через несколько дней ребенок умер, родители за медицинской помощью не обращались. После этого заболел старший сын, но выздоровел. Лечил его врач, впервые наблюдавший в городе больного дифтеритом. Затем заболели и умерли двое соседних детей, потом еще 2 ребенка из семей близайших соседей, которые были на похоронах. Источником инфекции для первого случая, по мнению врачей, был кто-то из жителей Котельвы, заезжавших в кабак. В сентябре 1878 г. среди больных детей, обращавшихся в амбулаторию, врачи стали диагностировать дифтерит. Все они проживали на этой же улице. В октябре случаи заболевания были уже и на соседних улицах. Болезнь стала "разноситься из этих дифтеритных гнезд в другие части города", так как жители, возвращаясь с похорон родственников и знакомых, "принесли заразу домой"¹⁵.

Описан случай обращения дифтеритных детей к военному врачу. В результате общения с ними заболели и умерли двое его детей, но один ребенок не заболел ввиду своевременной изоляции. Однако денщик, молодой солдат, переведенный в то время к другому офицеру, занес инфекцию и в эту семью, создав тем самым новый очаг дифтерита. Заболели и умерли 3 детей офицера и жена. Кроме того, одна из дочерей переболела тяжелой формой, а сам он болел легкой формой дифтерита. Денщик, общавшийся с больными в двух очагах, остался здоровым.

Врачи обратили внимание на источники заражения дифтеритом. Одним из них была одежда умерших, так как был обычай раздавать ее другим членам семьи и родственникам, а поэтому вместе с одежду "дарили заразу". Другой распространенный обычай состоял в обкладывании умершего

ребенка конфетами и бараками с последующим угождением ими присутствовавших на похоронах, прежде всего детей. На похороны и поминки жители собирались охотно, поэтому, как отмечал М.А.Осоков, “не раз приходилось уговаривать и разгонять толпу, битком наполнявшую душную и затхлую хату крестьянина, в углу которой лежал разлагавшийся дифтеритный труп; с ним-то и собрались, главным образом дети, прощаться “челованием”¹⁶. Порядки и обычай, условия жизни населения являлись главной причиной распространения дифтерита. В ноябре 1878 г. эпидемия продолжала заметно усиливаться, но лекарства, считавшиеся эффективными, не оправдали себя. Врачи сознавались в своем бессилии против дифтерита, теряли веру в силы лечения, так как никакие лекарственные средства не только не останавливали процесс, но даже мало ослабляли его.

В декабре 1878 г. - январе 1879 г. эпидемия достигла максимума, затем начала ослабевать. В апреле-июне не только уменьшилось число больных, но ослабла и тяжесть течения болезни, значительно снизилась летальность. Врачи опять начали верить в могущество лекарств и конец эпидемии. Однако в июле 1879 г. ожидания не оправдались: больных стало больше, увеличилась доля тяжелых случаев, возросла летальность. Наибольшей интенсивности эпидемия достигла в сентябре-октябре 1879 г., когда стали болеть и взрослые, хотя в большинстве случаев люди выздоравливали. Случаи заболевания регистрировались преимущественно на тех улицах, которые зараза поразила прошлой осенью. В первичных очагах почти не было заболевших, так как там летом была проведена тщательная дезинфекция. Так, одна улица стала “рассадником - центром, откуда дифтерит разнесли и развезли по всему городу”. В самом городе не было ни одной улицы или переулка, где бы не было случаев заболевания дифтеритом. Особенно пострадали окраины города, плотно населенные бедными земледельцами. Вообще, “чем теснее и скученнее жилье людей, а, следовательно, и грязнее вся площадь, занимаемая ими, и чем беднее жители, тем сильнее разразилась там эпидемия... Эпидемию в г. Ахтырке можно назвать эпидемией у крестьян и при том наиболее бедных”¹⁷.

Нельзя сказать, что дифтерит щадил обеспеченных людей, но за все время эпидемии из них умерли только 14 человек. Описан случай, когда в обеспеченной семье дифтеритом болели 6 человек, но в легкой форме. Были и другие аналогичные случаи. Врачами сделан вывод, что “организмы крепкие, здоровые, при лучших общих условиях жизни, хотя и воспринимают заразу, но она у них или вовсе не проявляется, или если и проявляется, то слабо”, а “организмы с плохим питанием наиболее предрасположены к восприятию дифтеритной заразы и гибли от нее при дурных условиях (санитарных, экономических и социальных)”¹⁸.

Эпидемия дифтерита была грозным бичом для “избиения детей всех возрастов”, но в г. Ахтырке работали только 3 врача. В январе 1879 г. городская управа обсудила с ними меры по борьбе с дифтеритом. Но это решение властей, по нашему мнению, было запоздалым, так как было упущенное время, и эпидемия находилась уже в самом разгаре. По рекомендациям врачей город разделили на 3 территориальных участка,

приг
Был
сред
лече
зама
роди
врем
силаг
эпид
детей
челов

дифт
подъе
спеце
дифт
осуш
пригл
дезин
крест
вызов
обраб
воды)
дезин

1
извест
следуя
На пе
наказа
священ
“этим
стали

Е
дифтер
поэтом
стала д

С
дифтер
лиц, зл
на их т

О
форма
частно
“Конти
настот
эпидем
больных

привлекли дополнительно фельдшеров из расчета по 2 человека на участок. Были приобретены за счет города лекарственные и дезинфицирующие средства, которые использовались бесплатно для населения. Однако лечение больных осуществлялось преимущественно на дому. "Чтобы заманить - да, положительно заманить! - больного или уговорить родителей оставить больного ребенка в лечебнице, нужно было много времени и увещеваний"¹⁹, особенно в начале эпидемии, когда никакими силами нельзя было склонить крестьян к госпитализации детей. За время эпидемии в Ахтырской окружной больнице лечились 103 больных, из них детей в возрасте 10-15 лет - 48, а детей до 5-летнего возраста - только 8 человек, несмотря на то, что среди них была наиболее высокая летальность.

К сожалению, вначале строгой и правильной дезинфекции в дифтеритных очагах не было. Только в июле 1879 г., когда начался новый подъем в развитии эпидемии, стала проводиться тщательная дезинфекция специально нанятыми рабочими. Дезинфекции подвергались избы, где был дифтерит, а также она регулярно проводилась в больнице. Для осуществления контроля правильности проведения дезинфекции были приглашены в помощь врачам 2 студента Харьковского университета. Для дезинфекции применялись, главным образом, сера и хлорная известь. В крестьянских избах с пола снимался слой земли толщиной в палец, которая вывозилась за город или сжигалась. Стены, потолки, скамейки в избах обрабатывались раствором хлорной извести (в среднем 0,5 кг на ведро воды). Белье и верхняя одежда крестьян затем развешивались в избах и дезинфицировались сжиганием "серных тряпок".

Иногда использовался хлор, получаемый путем добавления к хлорной извести разбавленной соляной кислоты. Затем изба запиралась на замок до следующего дня, после чего проветривалась, и в ней проводилась побелка. На первых порах жители относились к дезинфекции как к какому-то наказанию, хотя цель ее разъяснялась им на волостном сходе, а также священниками, врачами и студентами. Но потом, когда они заметили, что "этим выкуривается зараза" и в таких избах не было больше заболевших, стали даже требовать проведения дезинфекции.

В обычных условиях того времени достаточно было 1-2 случаев дифтерита среди крестьянского населения для получения грозной эпидемии, поэтому могучей силой, благодаря которой можно вступать в борьбу с ней, стала дезинфекция указанными довольно недорогими средствами²⁰.

Отмечено также, что среди взрослых, контактировавших с больными дифтеритом, наиболее часто заболевали женщины. Характерно, что среди лиц, злоупотреблявших алкоголем, не было случаев заболевания, несмотря на их тесное общение с больными.

От тяжелых больных дифтеритом обычно заражались тяжелыми формами. Скученность людей резко отражалась на состоянии больных, в частности, на увеличении налетов. В то же время врачами установлено: "Контагиозность дифтерита во все время эпидемии обнаруживалась настолько рельефно, что смело можно утверждать: живя среди разгаря эпидемии, легко спасти детей и себя, строго соблюдая изолирование от больных дифтеритом и их вещей"²¹.

В лечении больных дифтеритом врачами использовались почти все лекарственные средства, рекомендовавшиеся медицинской наукой. В арсенале актырских врачей было более 20 медикаментов, которые применялись по соответствующим схемам лечения. Между тем отмечалась высокая летальность больных тяжелыми формами болезни. Они умирали на 4-5 день болезни, иногда болезнь затягивалась на 1-2 недели и более. Смерть наступала от осложнений²³. Данные о числе умерших жителей в г.Актырка за 10 лет, начиная с 1870 г., свидетельствуют о значительном росте уровня смертности в эпидемические годы против среднего уровня её в неэпидемические годы: в 1872 г. - в 1,5 раза за счет эпидемии холеры, в 1879 г. - в 2,1 раза ввиду эпидемии дифтерита. В 1879 г. в г.Актырка умерло от всех причин наибольшее число жителей за все предыдущие годы - 1405 человек²⁴ или 7,4% населения. При сравнении данных о помесячной смертности в г.Актырка за 1877 г., когда не было эпидемии, и за 1879 г. - в период эпидемии холеры, следует, что в первом случае при среднем уровне помесячной смертности, составлявшей 52 случая, практически не наблюдалась ее существенные колебания в отдельные месяцы или периоды года. Во втором случае среднемесячная смертность населения составляла 117 человек, но ее наиболее низкие уровни отмечались в марте-апреле (51-90 случаев), а наиболее высокие уровни (123-178 умерших) - в осенне-зимний период.

Не менее грозной была эпидемия дифтерита в сельской местности, о чем свидетельствуют данные по трем большим населенным пунктам Актырского уезда. В ликвидации этой эпидемии принимал участие в течение 1,5 лет противоэпидемический отряд. В с.Боромля, где проживали 7308 человек, первый случай дифтерита был в октябре 1878 г. До конца года зарегистрировано 12 смертных случаев. Распространению инфекции и ухудшению состояния больных способствовала скученность проживания в крестьянских избах с наступлением холодов. При этом отмечалось, что "в холодное время в большинстве хат сырьо, воздух спертый, удышливый, так как зачастую в той же хате, кроме семьи, помещаются птицы и животные"²⁵. Перенос инфекции совершился незаметно для окружающих, "возникновение новых заболеваний при эпидемии в большинстве случаев обусловлено соприкосновением с дифтеритным больным, покойником или зараженными вещами"²⁶. Для эпидемии дифтерита не служило преградой расстояние между населенными пунктами. Уже в начале 1879 г. появились случаи дифтерита в с.Белка и Никитовка, расположенных в 7 верстах. В этих селах проживали соответственно 5850 и 4962 чел. Затем инфекция была занесена за 40 верст в с.Краснополье. В период эпидемии резко возросла смертность населения. В с.Боромля до эпидемии она составляла 31,7 случая на 1000 жителей, а в период эпидемии в 1879-1880 гг. увеличилась до 63,7 или в 2 раза. За эти 2 эпидемических года в с.Боромля умерли 922 жителя. Основной причиной смерти был дифтерит - 556 случаев, что составляло 60% в структуре общей смертности. За все время эпидемии (в 1878-1881 гг.) в с.Боромля дети от 1 до 10 лет составляли 79,2% от общего числа умерших от дифтерита. Умерли также 74 ребенка в возрасте до 1 года жизни, что составило 42% в структуре младенческой смертности. Наиболее

выс
набл
всех
был
макс
насел
детей
особ
умер
были
свиде
внача
смерт
фельд
обсле
умер
в изба
обыче
имевш
на дом
часто

как ро
допуск
знаком
помн
или сл
и возм
госпит
дезинф
катора
отказы

Б.
в с.Бор
дифтер
больше
на дому

С.
эпидем
медици
умерло
пригла
постан
фельдш
было ис

высокие уровни смертности населения от дифтерита за годы эпидемии наблюдались в сентябре-феврале, составляя ежемесячно 13-15,1% от числа всех умерших. Наименьшее число умерших, ввиду ослабления эпидемии, было в апреле-июне или 14% за 4 месяца, т.е. как за месяц в периоды максимального усиления эпидемии.

Между тем за годы эпидемии отмечался рост уровня рождаемости населения. В с.Боромля родилось в 1876-1877 гг. 847, а в 1879-1886 гг. - 959 детей²⁷ или соответственно 115,9% и 132,1% на 1000 жителей (рост на 13,2%).

В работе по борьбе с эпидемией дифтерита в сельской местности также особое внимание уделялось своевременному выявлению больных и умерших, учитывая особенности расселения населения. Эти обязанности были возложены на сельских сотских и десятских, но в большинстве случаев сведения поступали от родителей и священников. При этом священники вначале по частной просьбе, а затем "по распоряжению преосвященного" о смерти каждого ребенка до 15-летнего возраста сообщали врачу или фельдшеру. Медиками труп осматривался немедленно, медицинскому обследованию подвергались дети, контактировавшие с больным или умершим. Часто причина смерти сразу подтверждалась наличием больных в избах или рассказами детей и родителей о болезни умершего. Больные обычно госпитализировались, в особенности из многодетных семей, не имевших возможностей для домашней изоляции. Стремились к изоляции на дому и в случае отказа от госпитализации. С этой целью здоровые дети часто переводились в бездетные семьи.

Между тем изоляция в домашних условиях была несовершенной, так как родители обычно переходили от больного ребенка к здоровым, допускали здоровых детей к больному, больного посещали родственники, знакомые, знако-ми, а в случаях смерти устраивались, как было принято, поминки, прощание с умершим. В крестьянских избах проводилась "сильная или слабая" дезинфекция в зависимости от наличия в очаге другого больного и возможностей вывести надолго жильцов в иное помещение. После госпитализации больных жители очень редко не соглашались на проведение дезинфекции, а вот в случае смерти больного в больнице крестьяне категорически отказывались госпитализировать другого больного, отказывались также от советов, скрывая больных²⁸.

Благодаря проведению разъяснительной работы среди населения, в с.Боромля было госпитализировано 3/4 больных. Летальность от дифтерита в больнице составляла 29%, на дому - 42,5%²⁹. В с.Белка было больше тяжелых форм дифтерита, летальность в больнице достигла 41%, на дому - 43,9%³⁰.

Сложная обстановка с дифтеритом была в Лебединском уезде, где эпидемия началась в 1878 году. "Из общего числа обратившихся за медицинской помощью 27798 больных дифтеритом болело 3494, из которых умерло 1713", т.е. почти 50%³¹. Однако только в феврале 1879 г. управа пригласила врачей, исправника "для выработки обязательного постановления по санитарной части". В уезде работали 4 врача и 11 фельдшеров, поэтому решили пригласить дополнительно фельдшеров, чтобы было по одному на волость: "пополнить в 1880 г. до 20, в 1881 г. - до 24".

Направлено ходатайство о командировании в уезд врачей. Уезд был разделен на 16 участков с назначением в каждый из них "особых уполномоченных от земства". Кроме того, учрежден санитарный совет во главе с председателем управы при участии уездного и земских врачей, исправника и участковых санитарных попечителей. Но, как отмечено в "Историческом очерке развития земской медицины в Лебединском уезде (1865-1905)", о деятельности "этих новых учреждений в дальнейших отчетах управы не упоминается, можно думать, что они остались на бумаге"³². В 1879 г. из 31982 больных, обратившихся за врачебной помощью, дифтеритных было 1730, из которых умерли 845 человек. Фельдшеров стало 19, или на 3 больше, чем предусмотрено сметой. На борьбу с эпидемией дифтерита губернским земством в Лебединский уезд впервые были командированы 2 летучих отряда, в составе которых работали 2 врача, 9 фельдшеров, 10 медицинских сестер, 7 дезинфекторов³³.

Заболеваемость и смертность населения от дифтерита еще долго продолжали оставаться высокими, в том числе в отмеченных выше населенных пунктах. Через 10 лет, в 1890 г., в с. Боромля, наряду со многими другими инфекционными заболеваниями, зарегистрировано 330 случаев дифтерита, из которых 88 (каждый четвертый) закончились летальным исходом³⁴. В Лебединском уезде в 1888 г. было 683 больных дифтеритом, летальность составила 35,7%³⁵. В Сумском уезде в том же году из 435 больных дифтеритом умерли 36,3%³⁶. Уездные земства неоднократно обращали внимание губернских земств на слабую их помощь в борьбе с эпидемиями, так как эпидемический персонал направляли на ликвидацию эпидемии лишь тогда, когда она принимала значительные размеры, и борьба с ней становилась затруднительной. На 1880 г. Харьковское губернское земство на борьбу с эпидемией дифтерита предусматривало израсходовать 50 тыс. рублей. Но на запрос Лебединского уездного земства о выделении 1,5 тыс. рублей получен неопределенный ответ. Зачастую противоэпидемические мероприятия в период эпидемий осуществлялись за счет уездных земств. Сумское уездное земство неоднократно обращалось к Харьковскому губернскому земству о возвращении израсходованных в 1881 г. собственных средств в сумме около 5 тыс. рублей "на прекращение дифтерита в уезде", но ходатайство было отклонено, ссылаясь на то, что "средства в смету губернского земства не включались"³⁷.

В уездах, входивших в состав Черниговской губернии, эпидемия дифтерита началась и приняла значительные размеры в 1879 г., но ни губернская земская управа, ни губернское земское собрание не определились своевременно со своей ролью в системе противоэпидемических мероприятий. Вся тяжесть работы легла на плечи уездных и участковых земских врачей. Губернская управа приняла решение о проведении в январе 1880 г. экстренного губернского съезда врачей, на котором предусматривалось обсудить ряд вопросов, в том числе об эпидемии дифтерита, так как "не обращать внимание было нельзя, надо было что-то предпринимать"³⁸. До этого губернские съезды врачей не проводились, а соответствующее положение, разработанное еще 5 лет назад, губернским собранием не рассматривалось. Сообщение о предстоящем съезде врачей в

уездах в порядке (по 1-2 официальных действий нескользящих дел в каждом из которых 134 насе- летальной смертности 60% и да- в в 6 селах человек существуют улучшит гигиеническую обстановку в губернии

Пре- посторонним одного в оснащен дезсредствами выявлены избы для эпидемии тщательно в числе запасов попечительства дифтеритом необходимым бюджету губернии в копейках на среднем съезде 11360 рублей врачи пришли

Доклад собранию, выводами: 1000 руб. на съезд, доклад коллегам, а с другой стороны преувеличил заявил, что если бы и было предпринятое один вред, прекращение поставки

уездах получили за несколько дней до его проведения. Поэтому в срочном порядке были собраны сведения об эпидемии дифтерита. Делегаты съезда (по 1-2 от уезда), заслушав доклад о дифтерите, составленный на основе официальных данных за 1879 г., убедились, что они не соответствуют действительности и не могли служить для какого-либо заключения. На нескольких заседаниях съезда и секции обсуждалось истинное положение дел в каждом уезде. На этой основе был составлен соответствующий доклад, из которого следовало, что эпидемия дифтерита фактически имела место в 134 населенных пунктах 11 уездов губернии. За 1879 г. умерли 4035 больных, летальность в среднем составила 49,5%, но колебалась в уездах от 20 до 60% и даже до 85% в одном из уездов. В Конотопском уезде эпидемия была в 6 селах, где погибли 239 больных, а в Кролевецком уезде умерли 877 человек в 24 населенных пунктах. Ввиду "почти постоянного существования то той, то другой эпидемии и полнейшей невозможности улучшить в настоящее время положение крестьян, а следовательно, и их гигиеническую обстановку"³⁹, съезд врачей дал свои рекомендации губернскому земскому собранию, проходившему в то же время.

Предусматривалось организовать за счет губернского земства 15 постоянных, а не временных, подвижных эпидемических отрядов в составе одного врача, двух фельдшеров и трех санитаров в каждом из них, оснащенных медикаментами, медицинским инструментарием и дезсредствами. Кроме того, следовало обеспечить изоляцию изб в случае выявления в них дифтеритических больных, выделение и изоляцию отдельных изб для здоровых лиц из дифтеритических очагов, проведение в очагах тщательной дезинфекции, запрещение общественных мероприятий, в том числе закрытие школ, назначение уездными земствами санитарных попечителей, введение карточной системы по сбору сведений о дифтеритических больных и др. Для проведения перечисленных мероприятий необходимо было дополнительно выделить 70000 руб. к утвержденному бюджету на медицину, составлявшему 196252 руб. или в среднем по 11 копеек на одного жителя в год. Финансирование медицины в уездах в среднем составляло 13080 руб., а в Кролевецком уезде - 8000, Глуховском - 11360 руб. Отмечалась низкая обеспеченность медицинскими кадрами: 1 врач приходился на 41000, фельдшер - на 8100 жителей⁴⁰.

Доклад о дифтерите был предоставлен губернскому земскому собранию, которое "по обыкновению передало его в комиссию". Комиссия с выводами съезда врачей согласилась, сократив только расходы в сумме 2000 руб. на санитарных попечителей. "Губернское земское собрание, получив доклад комиссии, не знало, что с ним делать: с одной стороны, жалъ 68000, а, с другой, желание прекратить эпидемию (теперь модное занятие)", но некоторые гласные высказывали мнение, что сведения врачебного съезда преувеличены. К тому же один из гласных, будучи врачом, категорически заявил, что "наука еще не доказана заразительность дифтерита (?!), а, если бы и была доказана, то в таком случае санитарные отряды принесут один вред, так как переезжают из одного места на другое, они вместо прекращения дифтерита будут его распространять"⁴¹. Собрание, "поставив авторитет целого съезда ниже одного врача", отвергло всю

организацию борьбы с эпидемией дифтерита, предложенную экстренным губернским съездом врачей, и решило пригласить за губернский счет только 5 врачей для командировок по прекращению дифтерита. Поэтому автором статьи В.Ш. (видимо, это был известный земский врач В.В.Шеболлаев) сделан такой вывод: "И где уж этим пяти врачам прекратить дифтерит почти во всей губернии! Если же и прекратится он, то прекратится сам, а 5 врачей тут будут почти - что ни при чем. Странно только вот что: зачем губернская управа отрывала 25 врачей от дела, зачем истратила более 1000 рублей, зачем собирали этот съезд, если не считали его авторитетом в этом деле? Дешевле и легче было бы выпустить одного гласного врача: он бы все это и порешал... Печальна судьба в Черниговской губернии земско-медицинского учреждения, признанного везде общеполезным! - только и можно сказать"⁴².

Дифтерия была человеческим несчастьем. Высокие уровни летальности отмечались в столицах многих европейских государств, являвшихся научными центрами. В 1891 г. летальность в Вене составляла 35,4%, Лондоне - 29,7%, Петербурге - 48,8%⁴³. Положение коренным образом изменилось после получения противодифтерийной сыворотки, использование которой с лечебной целью началось в 1894 г. и позволило значительно снизить количество смертельных случаев. Сам метод такой терапии стал важной вехой в истории медицины. Видный земский деятель Н.И.Теляков по этому поводу писал: "На мою долю выпало редкое, незабываемое счастье - произвести с другими своими товарищами первые опыты применения антидифтерийной сыворотки в деревне. С небольшим запасом (около 40-50 фляконов) впервые только что полученной сыворотки мы выехали в село, полные сомнений и боев за успех нового, столь желанного средства. Первые 20 лечебных впрыскиваний изменили не только настроение нас, врачей, но и населения. Все мы воочию убедились, что в антидифтерийной сыворотке мы получили действительно надежное, могучее средство против дифтерии"⁴⁴.

Медики Сумщины, наученные горьким опытом наиболее грозной эпидемии дифтерии в 70-е гг. XIX ст. и неблагоприятной эпидемической ситуацией в дальнейшем, направляли свои усилия на обеспечение наличия противодифтерийной сыворотки для лечения больных, так как ее производство было ограниченным. В докладе Путивльскому уездному земскому собранию о состоянии медицины в уезде в 1895 г. отмечалась неудовлетворительная организация медицинской помощи. Врачи были перегружены работой ввиду обширности врачебных участков, в 3 раза превышавших нормативы. Сельских участковых больниц не было. Уездная больница представляла собой "не столько больницу, сколько склад для больных". Фельдшерские пункты "в большинстве случаев не имели даже элементарного благоустройства, а иной раз помещались в квартирах фельдшеров". Поэтому "при такой обстановке помочь врача являлась в большинстве случаев фикцией". В то же время из 710 случаев дифтерией была только в 15% "за счет применения антидифтерийной сыворотки"⁴⁵.

Но мало только лечить больных. Основная задача в борьбе с дифтерией состояла в разработке метода предупреждения этой болезни. В 1902 г.

вперше
дифте-
изучен
эффект
опыт;
профи-

В
проводил
меропри-
профилак-
прошлос-
вследст-
у части
зарегист-
значите-

В
противо-
дифтерии

По
периоду
г. Ромны
централь-
комплекс
300 тыс.
распростра-

⁴⁰ Отч-
ки съездов
Харьков, 19-

⁴¹ Там
⁴² Жур-

- Глухов, 18-

⁴³ Жур-

- Глухов, 18-

⁴⁴ Там
⁴⁵ Жур-

сентября 187-

⁴⁶ Жур-

сентября 187-

⁴⁷ Коми-
представите-

- С. 68-69.

⁴⁸ Игла-
хроника Хар-

действий

Отчет о сост-

⁴⁹ Основы
Врач. - СПб.,

⁵⁰ Книга
Красногорское

впервые доказана возможность активной иммунизации детей против дифтерии. В течение длительного времени осуществлялось дальнейшее изучение и совершенствование метода для внедрения в практику. Высокая эффективность активной иммунизации установлена большим мировым опытом, успехи ее определяются правильной организацией и проведением профилактических прививок.

В современных условиях также требуется постоянное внимание к проведению комплексных противодифтерийных и противохолерных мероприятий. Несмотря на отложенную в области систему проведения профилактических прививок против дифтерии, тлевшие с конца 80-х гг. прошлого столетия отдельные очаги инфекции дали рост заболеваемости вследствие ослабления или утраты иммунитета к дифтерии по ряду причин у части детского и взрослого населения. Максимальное число больных зарегистрировано в 1995 г. - 189 и в 1996 г. - 167, с последующим значительным уменьшением до 2-х случаев в 2000 г.

В результате проведенного значительного объема организационных, противоэпидемических и медико-санитарных мероприятий вспышка дифтерии, которая стала чрезвычайным событием, была ликвидирована.

Последний случай заболевания холерой в области был в 1971 г. В тот период в южных районах Украины были случаи холеры. Один из жителей г. Ромны заболел, находясь в г. Одесса. Лечение проводилось в Роменской центральной районной больнице. Больной выздоровел. Был проведен комплекс противохолерных мероприятий, на которые использовано около 300 тыс. руб. Сделано все возможное для того, чтобы не допустить распространения холеры.

¹ Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год с кратким очерком развития медицины в уезде за последние 50 лет Лебединского земства. - Харьков, 1915. - С.5.

² Там же. - С.1.

³ Журналы Глуховского уездного земского собрания очередных заседаний 1871 года. - Глухов, 1872. - С.21.

⁴ Журналы Глуховского уездного земского собрания очередных заседаний 1886 года. - Глухов, 1887. - С.86.

⁵ Журналы Глуховского уездного земского собрания очередных заседаний 1872 года. - Глухов, 1873. - С.13.

⁶ Там же. - С.12-13.

⁷ Журналы VII очередного Конотопского уездного земского собрания с 23 по 29 сентября 1871 года. - Ромны, 1871. - С.43-44, 51-52, 83.

⁸ Журналы VIII очередного Конотопского уездного земского собрания с 24 по 27 сентября 1872 года. - Ромны, 1872. - С.37-41, 52-53, 147.

⁹ Котельников М.И. Холерная эпидемия в 1910 году // Труды VII съезда врачей и представителей земства Черниговской губернии 10-19 августа 1911 года. - Чернигов, 1911. - Т.2. - С.68-69.

¹⁰ Игумнов С.Н. О холере 1910 года и борьбе с ней в Харьковской губернии // Врачебная хроника Харьковской губернии, 1910 год. - Харьков, 1911. - С.693; Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1910 год. - Лебедин, 1911. - С.28-29; Отчет о состоянии медицинской части в Ахтырском уезде за 1910 год. - Ахтырка, 1911. - С.9.

¹¹ Осоков М.А. Эпидемический дифтерит в Ахтырке (с сентября 1878 по 1880 год) // Врем. - СПб., 1880. - Т.1. - №15-17. - С.250-252, 261-263, 283-286.

¹² Кнабе П.Я. Дифтерит в слободах Боромле, Белке с деревней Никитовкой и Краснополье Харьковской губернии Ахтырского уезда // Медицинский вестник. - СПб., 1883.

- №№12, 15-20. - С.208, 237-238, 252-253, 286-287, 299-300, 316-318, 332-335.
- ¹³Нермног С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР. - К., 1940. - С.60.
- ¹⁴Оссюков М.А. Указ. соч. - №15. - С.250.
- ¹⁵Там же. - С.251.
- ¹⁶Там же. - С.251.
- ¹⁷Там же. - С.252.
- ¹⁸Там же. - С.252.
- ¹⁹Там же. - С.261.
- ²⁰Там же. - С.250.
- ²¹Там же. - №16. - С.261.
- ²²Там же. - С.263.
- ²³Там же. - №16. - С.263; №17. - С.283-284.
- ²⁴Там же. - №17. - С.286.
- ²⁵Кнабе П.Я. Указ. соч. - №12. - С.208.
- ²⁶Там же. - №17. - С.287.
- ²⁷Там же. - №15. - С.237.
- ²⁸Там же. - №18. - С.299-300.
- ²⁹Там же. - №19. - С.317.
- ³⁰Там же. - №20. - С.334.
- ³¹Исторический очерк развития земской медицины в Лебединском уезде (1865-1905) / Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1908. - С.150.
- ³²Там же. - С.151.
- ³³Там же. - С.152-153; Отчет о состоянии и деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1914 год. - Харьков, 1915. - С.6.
- ³⁴Постановления ХХVI очередного Ахтырского уездного земского собрания 1890 года и приложения к ним. - Ахтырка, 1894. - С.126-128.
- ³⁵Журналы ХХV Лебединского уездного земского собрания 20-21 сентября 1889 года и экстренного уездного земского собрания 3 марта 1890 года. - Лебедин, 1890. - С.178.
- ³⁶Журналы Сумського очіредного уездного земського собрания 20-24 січня 1889 року. - Харьков, 1890. - С.109.
- ³⁷Журналы ХХ очіредного Харьковского губернского земского собрания с 7 по 20 декабря 1884 года. - Харьков, 1885. - С.48, 58-60.
- ³⁸Екстрений губернський съезд земских врачей Черниговской губернии // Врач. - СПб., 1880. - Т.1. - №15. - С.258.
- ³⁹Там же.
- ⁴⁰В.ІІІ. Екстрений губернський съезд земских врачей Черниговской губернии // Врач. - СПб., 1880. - Т.1. - №16. - С.272-273.
- ⁴¹Там же. - С.273.
- ⁴²Там же.
- ⁴³Вайндрах Г.М. Подвиги русских врачей. - М., 1959. - С.103.
- ⁴⁴Там же.
- ⁴⁵Государственный архив Сумской области. - Ф.Р-445. - Оп.1. - Д.1. - Л.87.

The ways of spreading of infections and their prevention in the departments of present Sumy region are investigated. Here the light is thrown on the role of zemstvo's medicine in this struggle against cholera and diphtheria epidemics in this region in the last quarter of the XIX - the beginning of the XX cent.

Отримано 19.05.2006.

1
самові
прикла

реформа
реформа
виріші
з найбо
самові
муніцип
аналізу
самові

З
звертал
початку
була зро
їх фінан
міськог
В.Нардо
різних а
половин
О.Ресент
формував
які слід б

Ог
історії мі
змінами
залишає
регіональ
новоство
та взаємо

До
культурн
затверджен
комуніка
(продово:
благодійн

Нікі
Сумського
внутрішні

состав

НІКІТИН Ю.О.

**ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ
МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ в 70-80-х рр. XIX ст.
(на прикладі Чернігівської губернії)**

Проаналізовано фінансово-господарську діяльність органів міського самоврядування та їх взаємовідносини з місцевою адміністрацією на прикладі Чернігівської губернії у 70-80-х рр. XIX ст.

Незалежна Україна на межі третього тисячоліття проходить етап реформування багатьох сфер життя. Успішному здійсненню адміністративної реформи у значній мірі сприятиме глибоке вивчення історичного досвіду вирішення проблем у минулому і, зокрема, у другій половині XIX ст. Однією з найбільшіших тем є підвищення ефективності діяльності органів міського самоврядування усіх рівнів. Особливо це стосується господарської діяльності муніципальних структур. З огляду на вищезазначене, актуальну є проблема аналізу фінансової та соціально-гуманітарної діяльності органів міського самоврядування, в тому числі і на регіональному рівні.

З часу проведення міської реформи 1870 р. дослідники неодноразово зверталися до питання її реалізації та наслідків. Зокрема, в кінці XIX - на початку ХХ ст. в публікаціях І.Дойнікова, І.Фесенка, К.Пажитова та інш.¹ була зроблена спроба аналізу формування нових муніципальних структур та їх фінансового становища. У другій половині ХХ ст. проблема ефективності міського самоврядування знову привертає увагу дослідників. Роботи В.Нардової, Л.Лаптевої, Л.Шарої, Ю.Нікітіна та інш.² присвячені дослідженню різних аспектів господарської діяльності органів самоврядування другої половини ХІХ ст. Однак один із провідних сучасних українських вчених О.Ресні звернув увагу на необхідність подальшої наукової проблеми формування нових соціальних груп та їх ролі в житті міст та інших питань, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів³.

Отже, паянні праці, присвячені загальним і локальним проблемам історії міст, дають змогу з'ясувати багато питань, пов'язаних із буржуазними змінами другої половини XIX ст. Проте недостатньо висвітленою залишається господарська діяльність органів міського самоврядування на регіональному рівні. Одними із важливих чинників ефективної роботи новостворених структур були формування міських бюджетів, збір податків та взаємовідносин міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією.

До завдань міського самоврядування закон відносив піклування про культурно-господарські справи: зовнішній благоустрій міста (згідно з затвердженім урядовими структурами планом), утримання міських комунікацій, опікування питаннями добробуту міського населення (продовольство, медицина, протипожежні заходи, утримання на кошти міста благодійних установ, лікарень, театрів, бібліотек, музеїв та інш.), фінансування

Нікітін Юрій Олександрович - кандидат історичних наук, доцент Сумського юридичного факультету Харківського національного університету внутрішніх справ.

освіти та інш. Міське самоврядування виконувало також ряд покладених на нього функцій з утримання урядових установ (поліції, пожежних команд, в'язниць), забезпечення військового посту, надання уряду інформації про місцеві потреби.

Відповідно до міської реформи 1870 р. в містах створювалися думи та управи. До обов'язків управ відносилося безпосереднє керівництво міськими господарськими справами, розробка проектів кошторисів, збір і витрати міських коштів. Управа звітувала перед думою про свої дії. У надзвичайних ситуаціях міський голова міг розпоряджатися одноосібно, повідомивши пізніше про це членів управи. Разом з управою він мав право оскарження незаконних постанов думи⁴.

В особливих випадках, а також для керівництва окремими галузями міського господарства дума, з подання управи, могла формувати виконавчі комісії, що підпорядковувалися міській управі. Посадові особи міського сусільного управління не вважалися державними службовцями, за виключенням міського секретаря в губернських містах⁵.

Досліджуючи господарства міст Чернігівської губернії 70-80-х рр. XIX ст., необхідно встановити джерела прибутків, якими розпоряджалися міські структури. Існувало 2 джерела отримання прибутків: 1) постійні; 2) випадкові. Постійні джерела - це ті, що визначені законами і складали левову частку міських прибутків. У звітності міських чиновників вони ще згадуються під назвою "доходів звичайних". Ці прибутки складалися: 1) з прибутків від міських капіталів та нерухомого майна, що належало місту; 2) з платежів міських мешканців. Випадкові джерела прибутків міста отримували в разі скрутного економічного становища (позики тощо), або це могли бути незаплановані прибутки (отримання недоімок за попередні роки). Із цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки.

Суттєве значення в житті міст відігравали ті прибутки, що мали постійний характер, на які місто могло розраховувати. Такі прибутки вносилися до кошторису на майбутній рік органами міського самоврядування. Саме тому основу міського господарства складали звичайні прибутки. Надзвичайні прибутки не завжди можна було назвати статтями прибутків у прямому розумінні цього слова (наприклад, позики у держскарбниці, земства, приватних осіб та інш.).

Використання таких коштів є ознакою бідності та крайнього розладу справ у місті. Навіть у ситуації, коли деякі надзвичайні прибутки і мали характер прямих прибутків (наприклад, отримання недоімок за попередні роки), вони були випадковими. Саме тому ці кошти не могли бути заплановані при складанні міських кошторисів на новий рік. Отже, основу міського бюджету складали прибутки звичайні.

Звичайні прибутки були 2-х видів: 1) прибутки з нерухомого майна, що належали місту; 2) податки, що сплачували мешканці на користь міста (наприклад, оціночний збір з торговельних і промислових документів та інш.). В середньому в Чернігівській губернії за період з 1871 до 1880 рр. звичайні прибутки становили 2/3 загальної суми (68,7%), 1/3 (31,3%) становили надзвичайні прибутки⁶. Лише у двох містах (Борзі та Городні) надзвичайні прибутки зовсім не було, а звичайні прибутки становили 100%. У Чернігові

звичайні
ж часті
(67,7%)
й полові
Сіверсь
Голова:
місцеви
3/4 загал
(Конотоп
- 88%, С
дещо мен
48,7%, С
складал
вищезгад
прибуткі
містах ц

Ан
значний
торговель
майна в
всіх місц
до 1/2 усі
Чернігов
загальної

Збіг
губернії
більшост
Конотоп,
Чернігів
(Козелец
загальної
промислу
всі вони в
лише в Ко
(Конотоп

Зна
спостеріг
значного
Чернігові
- майже в
середньо
в 2 рази¹⁴
з нерухом
3 рази, в К
містах пр
Городні в
зазначені

зичайні прибутки становили майже 3/5 всіх прибутків (64,4%). Майже таку ж частку вони складали в Козельці (57%), Мглині (61,1%), Новозибкові (67,7%), Стародубі (62,5%)⁷. В деяких містах зичайні прибутки не складали й половини всіх міських надходжень, наприклад, у Глухові (33,7%), Новгороді-Сіверському (47,9%). У Кролевці вони становили 1/5 всіх міських прибутків⁸. Головним джерелом зичайні прибутків були міські податки. За звітами місцевих чиновників, у 1871-1880 рр. в середньому вони становили близько 3/4 загальної суми зичайні прибутків (71,2%), у деяких містах - більше 4/5 (Конотоп - 81%, Новгород-Сіверський - 82,8%, Сосниця - 84,2%, Стародуб - 88%, Сураж - 86,2%). Лише у трьох містах губернії зазначені кошти складали дещо менше половини зичайні прибутків (Чернігів - 47,7%, Козелець - 48,7%, Остер - 48,1%)⁹. Прибутки з нерухомого міського майна в губернії складали менше 1/3 всіх зичайні прибутків (28,7%). Лише у трьох вищезгаданих містах вони давали дещо більше половини зичайні прибутків (Чернігів - 52,2%, Козелець - 51,2%, Остер - 51,8%). В окремих містах ці кошти становили від 1/10 до 3/10 всіх зичайні прибутків¹⁰.

Аналіз окремих міських платежів дозволяє зробити висновок, що значний відсоток останніх складали: оціночний з нерухомого майна і збір з торговельних та промислових документів. Оціночний збір з нерухомого майна в середньому становив по містах губернії близько 1/4 загальної суми всіх міських зборів. У деяких містах цей показник був дещо більший - від 1/3 до 1/2 усіх цих зборів (Новгород-Сіверський, Сосниця, Борзна, Конотоп). В Чернігові оціночний збір з нерухомого майна складав близько 26% від загальної суми міських зборів¹¹.

Збір із торговельних та промислових документів в середньому по містах губернії давав близько 1/3 загальної суми міських зборів. У переважній більшості міст він складав дещо менше або більше даного показника (Городня, Конотоп, Кролевець, Новозибкові, Ніжин, Сураж). Лише у трьох містах Чернігівської губернії зазначені кошти перевищували 1/2 всіх міських зборів (Козелець, Мглин, Остер). У Чернігові цей показник становив 1/10 від загальної суми всіх зборів¹². Щодо інших видів міських зборів (з візничого промислу, з трактирів і питних закладів, за стандартизацію мір та інш.), то всі вони в середньому складали 44,2% від загальної суми міських зборів. І лише в Конотопі й Острі зазначені кошти складали досить незначний відсоток (Конотоп - 26,3%, Остер - 17,7%)¹³.

Значне зростання зичайні прибутків у містах Чернігівської губернії спостерігалося лише в Чернігові, Борзі, Глухові і Кролевці. В інших містах значного зростання зазначених прибутків не було. За період 1871-1880 рр. в Чернігові і Глухові прибутки збільшилися майже в 2 рази, в Борзі і Кролевці - майже в 3 рази. У Ніжині і Сосниці згадані прибутки навіть зменшилися. В середньому ж по губернії сума зичайні прибутків збільшилася менше ніж в 2 рази¹⁴. У той же час в деяких містах спостерігалося зростання прибутків з нерухомого майна. В Чернігові, Борзі і Глухові вони збільшилися майже в 3 рази, в Конотопі і Сосниці - в 2 рази, в Кролевці - майже в 6 разів. В інших містах прибутки з міського нерухомого майна були незначними, а в Суражі і Городні вони зменшилися майже наполовину. В середньому по губернії зазначені прибутки збільшилися в 2 рази¹⁵.

Аналізуючи дані про міські збори, можна зробити висновок, що значне їх зростання спостерігалось у Борзні і Кролевці. У Мглині, Новозибкові, Ніжині і Сосниці міські збори зменшилися. В середньому в Чернігівській губернії зазначені збори збільшилися в 1,5 рази¹⁶. Серед різних міських зборів особливо збільшився оціночний збір з нерухомого майна (в 3 і 4 рази). Лише в Новозибкові, Мглині, Острі й Сосниці з 1871 до 1880 рр. цей збір зменшився. Найменше зросло із торговельних і промислових документів, а в Чернігові, Глухові, Новгород-Сіверську, Сосниці, Стародубі та Суражі він взагалі зменшився¹⁷.

Аналіз інших міських зборів вказує на те, що в Сосниці і Ніжині вони зменшилися майже в 5 разів, Мглині - у 2 рази, а Козельці, Кролевці, Новозибкові - приблизно на 30%. В той же час в Борзні, Городні, Конотопі, Новгород-Сіверському, Суражі вони збільшилися в 2, 3, 4 і навіть в 5 разів (Борзна). В середньому по губернії інші міські збори зросли у п'ятора разів¹⁸.

Матеріали звітів місцевих чиновників і органів міського самоврядування вказують на те, що за 1870-1880 рр. не спостерігалося значного збільшення міських звичайних прибутків. Зростання прибутків відбувалося лише завдяки розвитку місцевої торгівлі і промисловості, внаслідок збільшення відсоткового обкладання нерухомого майна, а також з торговельних і промислових документів. Згідно з даними міських управ, у більшості міст губернії було встановлено максимальне відсоткове обкладання нерухомого майна. Такий максимум з оціночної суми нерухомого майна (1%) був встановлений у Борзні, Городні, Ніжині, Острі, Стародубі, Суражі й Сосниці. В інших містах відсотковий розмір обкладання становив 0,5%¹⁹.

Щодо інших статей звичайних прибутків, то майже в усіх містах губернії (за виключенням Чернігова, Борзни і Глухова) було встановлено максимально високе відсоткове обкладання: з купецьких свідоцтв - 25%, з промислових і прикажчицьких - по 10%, з питних закладів - по 20% від суми державного мита²⁰.

Отже, зростання міських зборів було обумовлено збільшенням відсоткового обкладання різних статей цих зборів. У зв'язку з тим, що в переважній більшості вказані платежі збиралася у максимальному розмірі (дозволеному законом), то подальшого збільшення надходження коштів на користь міст марно було чекати. Місцеві ж чиновники у переважній більшості єдиним шляхом отримання прибутків вважали введення нових податків²¹.

Зростанню міських звичайних прибутків заважали недоїмки. У більшості міст губернії вони складали від 1/3 до 1/2 частини звичайних прибутків²². Наслідком цього була ситуація, коли на початку кожного року кошторис прибутків і витрат був приблизний. В такому вигляді їх затверджували міські думи і виконували управи²³.

В більшості міст існували проблеми зі збором податків. Недосконала система розподілу платежів та їх збирання неминуче вели до формування недоїмок, стримували ефективну діяльність органів самоврядування. У 1880 р. недоїмки в середньому становили по губернії 21,5% від загальної суми міських зборів. В окремих містах вони перевищували цей показник: Городня - 35,3%, Борзна - 45,4%. В Чернігові недоїмки складали 9,8% від всіх міських зборів. За період 1870-1880 рр. сума недоїмок становила 32,1% загальної суми звичайних міських прибутків²⁴.

Черній
Сіверс
Недоїм
34,6%
нерухо

Г
незадо
поклад
стан ре
середи

П
спроги
боку, че
законод
два кате

У
відноси
будівель
каналів,
військо
пожежн

Об
п'ять зга
Останні

П
і звичай
висновк
звичайні
ніж на 1
губернії
звичайні
інших м
звичайні
середніс
прибуткі
групи сти
прибуткі
Кролевці

В є
вистачал
прибуткі
викорис
загальнод

Нав
джерела г
За такого

начне бкові, ській ських з 3 і 4 80 рр. тових родубі вони певці, отопі, разів рази¹⁸. вання цення вдяки хового лових і було Такий ний у містах гістах влено - 25%, 0% від енням, що в озмірі стів на більшості тків²¹. ани. У айних року яді та хонала вання у 1880 І суми бродня ських альної

За перше десятиріччя дії Положення 1870 р. недоймки в містах Чернігівської губернії зросли приблизно в 1,5 рази. У Глухові, Новгород-Сіверському, Ніжині, Козельці, Конотопі і Мглині вони зменшилися на 10%. Недоймки міських зборів в середньому становили найбільший відсоток всіх недоймок (65,4%). Недоймки з прибутків від нерухомого майна становили 34,6% всіх недоймок. Винятком був Чернігів, де недоймки прибутків з нерухомого майна складали 78%, а недоймки зі зборів - 22%²⁵.

Голови міських управ зазначали, що причина недоймок пов'язана з незадовільним методом збирання останніх. Всю відповідальність вони покладали на малу ефективність роботи судових установ та поліції. Такий стан речей вів до того, що міські управи могли поручитися за надходження в середньому лише 3/4 всіх витрат²⁶.

Представники органів міського самоврядування ніколи не могли спрогнозувати точну суму грошових надходжень на наступний рік. З іншого боку, частину витрат можна було планувати, бо вони передбачалися чинним законодавством. Міське положення 1870 р. розподіляло міські витрати на дві категорії: 1) витрати обов'язкові; 2) інші витрати (ст.140).

У відповідності до ст.139 Положення 1870 р. до обов'язкових витрат відносили: утримання міського суспільного управління; утримання суспільних будівель і пам'ятників; виплати по міських позиках; утримання вулиць, каналів, освітлення; фінансування учбових, благодійних закладів; кошти на військовий постій; опалення і освітлення в'язниць; утримання поліції і пожежної команди²⁷.

Обов'язкові витрати, в свою чергу, можна поділити на дві групи. Перші п'ять згаданих вище витратних статей йшли на задоволення місцевих потреб. Останні ж три статті - на забезпечення загальнодержавних потреб.

Порівняння даних про співвідношення між обов'язковими витратами і звичайними прибутками в містах Чернігівської губернії приводить до висновку, що в більшості міст обов'язкові витрати значно перевищували звичайні прибутки. В середньому по губернії suma обов'язкових витрат більше ніж на 1/3 перевищувала суму звичайніх прибутків. Лише в п'яти містах губернії обов'язкові витрати становили дещо меншу суму порівняно з сумою звичайніх прибутків (Чернігів, Борзна, Городня, Конотоп, Остер). У всіх інших містах suma обов'язкових витрат в 1,5; 2; 3 рази перевищувала суму звичайніх прибутків. При цьому обов'язкові витрати I групи становили в середньому 85,9%, обов'язкові ж витрати II групи - 52,9% всіх звичайніх прибутків. Необхідно відзначити, що в деяких містах обов'язкові витрати II групи становили більш значну частину, від 3/5 до 4/5 всієї суми звичайніх прибутків (Глухів, Козельць, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків). В Кролевці обов'язкові витрати II групи перевищували суму звичайніх прибутків²⁸.

В більшості міст Чернігівської губернії звичайні прибутків не вистачало, щоб покрити обов'язкові витрати. Більше половини звичайніх прибутків йшло на обов'язкові витрати II групи. Отже, левова частка витрат використовувалася на забезпечення не місцевих потреб, а загальнодержавних.

Наведені факти вказують на те, що, використовуючи надзвичайні джерела прибутків, міста були неспроможні виконувати обов'язкові витрати. За такого незадовільного стану міського господарства органи самоврядування

були змушені для покриття обов'язкових витрат використовувати екстраординарні заходи (позики або продаж міського нерухомого майна), щоб ефективно вирішувати міські проблеми²⁹.

Відповідно до Положення 1870 р. обов'язкові витрати становили значну частину всіх міських витрат. Від загальної суми всіх міських витрат вони в губернії в середньому складали 81,9%. Всі інші витрати - 18,1%. В жодному місті, за виключенням Чернігова, Глухова і Стародуба, "інші витрати" становили не більше 1/4, в деяких містах - менше 1/10 всіх витрат (Козелець, Мглин, Острів та інш.).³⁰

Це призводило до того, що при виконанні всіх обов'язкових витрат міські органи самоврядування на інші витрати статті могли виділяти мізерні кошти. Аналіз витрат за період 1870-1880 рр. вказує на те, що "інші витрати" значно зросли. В більшості міст у 1880 р. вони становили значно більший відсоток усіх витрат, ніж у 1870 р. Наприклад, у Борзі "інші витрати" складали 4,5%, а в 1880 р. - 28%; у Конотопі в 1873 р. - 8,7%, в 1880 р. - 29,6%³¹. Все це вказує на те, що потреба в них з кожним роком збільшувалася, але їх намагалися стримувати з урахуванням Міського положення.

Звіти міських дум і управ Чернігівської губернії констатують зростання всіх витрат взагалі (більше ніж удвічі). Також спостерігалося зростання обов'язкових витрат. Вони в середньому по губернії за 1870-1880 рр. збільшилися в 1,5 рази, а в Чернігові і Глухові - в 2,5 рази³².

Раніше було зазначено, що обов'язкові витрати поділялися на дві групи. До першої групи відносилися витрати на місцеві потреби, а до другої - витрати, що мали загальнодержавний характер. У 1880 р. обов'язкові витрати першої групи, до яких належали утримання міського суспільного управління, сплата сум за міськими показниками і зобов'язаннями, утримання учебових закладів та інше, становили в середньому 61,6% всіх обов'язкових витрат. У Новгороді-Сіверському і Новозибкові - менше половини (відповідно 46,7% і 46,4%). Більша частина зазначених витрат йшла на утримання міського суспільного управління - 52,9%. В окремих містах губернії утримання міського суспільного управління коштувало ще дорожче, наприклад, в Борзі - 71,1%, Новозибкові - 60,9%, Суражі - 64,2%, Сосниці - 63,8% всієї суми обов'язкових витрат I групи. Витрати на сплату за міськими позиками і зобов'язаннями становили від загальної суми обов'язкових витрат I групи в середньому по губернії 1,2%. Зазначені витрати зафіксовані лише в шести містах: Чернігові (7,1%), Глухові (3%), Козельці (1%), Новгороді-Сіверському (1,5%), Ніжині (3,8%), Острів (2,1%)³³.

Витрати на утримання навчальних закладів у 1880 р. становили менше 17% всієї суми обов'язкових витрат I групи. В деяких містах ця сума була ще меншою: Чернігів - 7,9%, Мглин - 10%, Козельць - 13%. На інші обов'язкові витрати I групи залишилося менше 1/3 (в середньому по губернії - 28,9%)³⁴.

Звіти міських органів самоврядування підтверджують тенденцію до зростання обов'язкових витрат I групи. За 1870-1880 рр. в Чернігові та Глухові вони зросли у 4 рази. В інших містах губернії вони збільшилися в 1,25 - 2 рази, а в Сосниці і Мглині зменшилися. За перше десятиріччя дії Положення 1870 р. обов'язкові витрати I групи в містах Чернігівської губернії збільшилися в 1,5 рази.

десятиріч
в Чернігів
спостеріга

р. в містах
інші витрати
зросли
- в 16,5 рази

губернії
в 3; 4 рази

Чернігів
обов'язкові
зазначають
50% (Козельці)

становлять
48,6%).
3/4 всіх
- 54,1%
74,6%,
утримання

нарікан
потреби
всієї су
становлять
в іншій
десятиріч
Чернігів
Новозибкові
зазначають

Відповідно
обов'язкові
потреби
Суражі -
зазначають
зростання
Чернігів

Оскільки
що виділяє
витрачали

витрати на утримання міського сучасного управління за згадане десятиріччя в середньому по губернії збільшилися менше ніж в 1,5 рази. Лише в Чернігові та Борзі ці витрати зросли в 2 рази, а в Козельці, Мглині і Сосниці спостерігалося їхне зменшення³⁵.

Необхідно відзначити і тенденцію змін витрат на освіту з 1870 до 1880 р. в містах Чернігівської губернії. Саме ці витрати найбільші порівняно з іншими статтями обов'язкових витрат I групи. В середньому по губернії вони зросли в 2,5 рази. В Чернігові ці витрати зросли більше ніж у 6 разів, у Глухові - в 16, у Кролевці - майже у 8 разів. Лише в Сосниці і Суражі витрати на утримання учбових закладів значно зменшилися (в 4 рази)³⁶.

За цей же час збільшилися інші обов'язкові витрати (у середньому по губернії в 1 і 3/4 рази). Тільки в Чернігові, Борзі і Конотопі вони збільшилися в 3; 4 і 7 разів, а в Городні, Новгород-Сіверському, Новозибкові, Ніжині, Острі і Суражі вони зменшилися.

Аналіз звітної документації органів міського самоврядування в Чернігівській губернії за 1870-1880 рр. дозволяє зробити висновок, що обов'язкові витрати II групи становили в середньому 38,4% всієї суми зазначених витрат. В окремих містах ця стаття витрат доходила майже до 50% (Козелець, Сураж) і навіть більше (Новгород-Сіверський, Новозибков). В середньому по губернії обов'язкові витрати II групи зросли в 1,5 рази³⁷.

З усієї суми обов'язкових витрат II групи найбільший відсоток становили витрати на утримання поліції і пожежної команди (в середньому 48,6%). В окремих містах Чернігівської губернії ці кошти становили 1/2 і навіть 3/4 всіх обов'язкових витрат II групи (Чернігів - 49,6%, Борзна - 68,9%, Глухів - 54,1%, Городня - 65,1%, Конотоп - 50,3%, Новозибков - 77,8%, Ніжин - 74,6%, Остер - 51,9%). За десять років після міської реформи витрати на утримання міської поліції і пожежних команд зросли більше ніж удвічі³⁸.

Наступною статтею витрат міських бюджетів, що викликала багато нарікань серед населення, були витрати на військовий постій та інші військові потреби. В середньому по губернії ці витрати становили близько половини всієї суми обов'язкових витрат II групи. В окремих випадках ця суспільна стаття становила половину (Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж), а в інших - близько половини і більше (Козелець - 50,4%, Мглин - 40,3%). За десять років вони збільшилися в середньому по губернії майже втричі. В Чернігові, Глухові, Козельці, Стародубі - зменшилися, а в Борзі, Конотопі, Новозибкові їх зовсім не було. Винятком можна вважати Сосницю, де зазначені витрати до 1880 р. збільшилися в 14 разів³⁹.

Витрати на утримання в'язниць становили 20,1% всієї суми обов'язкових витрат II групи. В деяких містах міська влада виділяла на ці потреби більші кошти: Козелець - 27,4%, Конотоп - 33,7%, Мглин - 31,4%, Сураж - 30,8%. За даними міських дум і управ, за період 1870-1880 рр. зазначені витрати збільшилися в 1 і 1/3 рази. Лише в Суражі спостерігалося зростання витрат на ці потреби в 5 разів. В інших містах (в тому числі і в Чернігові) вони суттєво зменшилися.

Останню значну витратну статтю міських бюджетів становили кошти, що виділялися на допомогу скарбниці. В Чернігівській губернії міста витрачали на це 14,1% всіх обов'язкових витрат II групи. В Козельці, Ніжині,

Суражі, Сосниці на зазначені потреби йшло від 3% до 6%. Певним виключенням у губернії були Кролевець і Остер, де ця категорія витрат сягала 1/3 всієї суми обов'язкових витрат II групи. За десять років дії міської реформи по Чернігівській губернії вказані витрати зросли більше, ніж в 2 рази. Губернські чиновники окремо у звітах виділяли Новозибків, бо в цьому місті такі витрати збільшилися в 21 раз⁴⁰.

Чинне законодавство ставило міста в умови, за яких вони змушенні були виконувати в першу чергу обов'язкові витрати. На них йшли всі звичайні прибутки. Складалася ситуація, коли на інші статті витрат, що мали першочергове значення для міста, вже не було коштів. Часто обов'язкові витрати не лише поглинали всі звичайні прибутки міста, а й змушували міста робити борги і вдаватися до екстраординарних заходів. Новгород-Сіверський міський голова повідомляв, що при порівнянні щорічних звичайних прибутків з обов'язковими витратами виникала ситуація, коли обов'язкові витрати в місті не лише поглинали всі звичайні надходження, але й потребували додаткових коштів (дані за 1870-1879 рр.). Приємним виключенням був 1880 р., коли звичайні прибутки (10 445 руб. 31 коп.) перевищили обов'язкові витрати (10 077 руб. 92 коп.) на 367 руб. 39 коп. Природно, що інші необов'язкові витрати виконувалися лише з екстраординарних надходжень, тобто з так званих надзвичайних прибутків⁴¹.

Наступною обтяжливою статтєю витрат для міських бюджетів була військова квартирна повинність. Вище зазначалося, що міста Чернігівської губернії витрачали значні суми на виконання військового посту та інших потреб. Матеріали звітів органів міського самоврядування вказують на те, що методи реалізації цього завдання для більшості населених пунктів були невигідними. В містах майже зовсім не існували казармні приміщення для військ. Постойна повинність відбувалася натугою, що було надзвичайно обтяжливим для населення. Така ситуація змушувала міські управління доплачувати міські кошти за наймані приміщення для військ, тому що суми, які виділяла держскарбниця, переважно були недостатні. Внаслідок цього війська займали одночасно багато приватних будинків, що спричиняло підвищення цін на квартири. Одним із факторів, на думку місцевих чиновників, який сприяв підвищенню цін на квартири, була необхідність ремонту (інколи капітального) після перебування в них військ.

Чинне законодавство передбачало надання містам коштів за постачання палива (дров) для приготування їжі для військ, що перебували в місті. Однак більшість міст губернії відмовлялися від обов'язків постачати паливо. Лише в Сосниці місцеві структури взяли на себе ці обов'язки, але у звітах міські чиновники зазначали збитковість даної угоди. Ніжин з 1 травня 1880 р. відмовився від цього зобов'язання внаслідок малих сум, що надавала держава.

Брак державних квартирних коштів пояснювався тим, що в окремих містах (Чернігів, Борзна) офіцери деяких частин вважали за найкраще отримати готову квартиру з опаленням, ніж отримати квартирні гроші. Це дозволяла ст. 4 Положення про військову квартирну повинність. У Ніжині офіцери отримували від міста доплату до квартирних грошей, що для міста з обмеженими можливостями ставало важким тягарем. Наведені факти засвідчують недостатність кількості квартирних коштів, які виділяла держава⁴².

перед управлінням
проблеми комітету
У ситуації постійно
іноді сягає на вказівки
Природно, що
господарсько-взаємовідносин

Міської
суспільні
садейські
положені
сприятливі
б у ролі

Добровільної
формулі
задання
надавали
не виконували
Міське
але міст
випадка
зажди н
законів і

1. постально

2. пов'язані

3. постально

4. користь

5. і

заходів

Садейські
обов'язкові
управління

Міські
устрій і
опалення

евним сягала форми 2 рази. у місті ні були звичайні мали язкові міста рський і будків брати в бували в 1880 язкові о інші джень, а була івської інших на те, ів були на для звичайно віління суми, цього ппнняло зцевих дність ачання Однак . Лише міські 880 р. ржава. времіх краще ш. Це Ніжині міста з факти ржава⁴².

Ненигідною і збитковою для всіх міст Чернігівської губернії стала передача квартирного забезпечення військ до міського суспільного управління. Крім матеріальних витрат деякі управи (Ніжин) відзначали проблеми, які виникали з військовим начальством і розпорядчими комітетами. Військове начальство іноді висувало додаткові вимоги до міст. У ситуації, коли місто не могло виконати навіть законні вимоги, це вело до постійних скарг і нарікань з боку військ. Доплати ж міст до квартирних кошів іноді сягали значних сум. У 1880 р. в Чернігові протягом року місто витрачало на вказані потреби не менше 8000 руб.⁴³ Саме тому виконання цієї повинності в кожному місті мало свої особливості.

Ще одним із важливих факторів, який впливав на ефективну господарську діяльність міських суспільних управлінь, були їх взаємовідносини з місцевою адміністрацією.

Міське положення 1870 р., передаючи частину питань місцевого міського господарства і благоустрою у розпорядження новоутворених суспільних управлінь, в той же час зобов'язувало поліцію "оказувати содействие к исполнению законных его требований" (ст.6 Міського положення)⁴⁴. Так широко сформульовані обов'язки поліції повинні були сприяти тому, що в разі потреби з боку міського управління поліція виступала б у ролі виконавчого органу.

Деякі чиновники з канцелярії Чернігівського губернатора навіть побоювалися при реалізації Положення 1870 р., що таке широке і нечітке формулювання обов'язків поліції буде заважати виконувати її свої прямі завдання. Однак в реальному житті ситуація була протилежною. Поліція не надавала допомоги на законні вимоги суспільного управління і повноцінно не виконувала своїх прямих обов'язків з охорони порядку і безпеки в місті. Міське положення (ст.6) надавало право скаржитися міському управлінню, але міста дуже рідко користувалися цим правом. Міські голови у виключччих випадках скаржилися на поліцію губернатору, який, в свою чергу, майже зажди не визнавав дії поліції неправильними⁴⁵. Багато статей відповідних законів визначали рівень співробітництва поліції та міських структур:

1. Поліція була зобов'язана стежити за виконанням обов'язкових постанов міських дум (ст.107 Міського положення);
2. Своєчасно повідомляти міському управлінню про всі проблеми, пов'язані з міським благоустроєм (ст.102);
3. Порушувати судове переслідування за порушення обов'язкових постанов міської думи (ст.110);
4. Стягувати різного роду недоїмки по зборах та повинностях на користь міста (ст.138);
5. Передавати окладні листи власникам нерухомого майна і вживати заходів щодо стягування недоїмок⁴⁶.

Саме таким чином Міським положенням 1870 р. були окреслені обов'язки, що повинна була виконувати поліція на вимоги суспільного управління.

Міста також мали брати участь у витратах на утримання поліції, на устрій і наймання приміщень для міського поліцейського управління (з опаленням та освітленням) у розмірі, визначеному штатним розкладом. Міста

виділяли кошти на провіант, амуніцію і лікування членів поліцейських команд (§§ 6, 8, 9 ст. 139 Міського положення). Майже всі міста Чернігівської губернії виділяли досить значні кошти на зазначені потреби при досить скромних прибутках⁴⁷.

Чернігівський губернатор у 1879 р. звертався до міського голови Чернігова з проханням, щоб дума збільшила кошти на утримання нижніх чинів у поліції. Керівництво поліції само вказувало на незадовільний характер комплексації поліції, але пояснювало такий стан речей малими коштами, що вони отримували на роботі. Грошові надбавки, на думку губернатора та поліцмейстера, повинні були стимулювати їх роботу і дати змогу замінити особливо непридатних до роботи в поліції на більш відповідних службі. В цьому ж місті губернатор відзначив, що необхідно призначити кошти поліцмейстеру на роз'єзди. Екіпаж і вказані гроші необхідні йому, бо, виконуючи державну службу, він, на думку губернатора, весь час віддає на виконання виключно міських потреб⁴⁸.

Встановлені законом обов'язки поліції і міського управління давали змогу кожній стороні вимагати виконання певних заходів. Однак поліція не завжди з готовністю виконувала звернені до неї законні вимоги.

Міське положення 1870 р. надавало населенню міст право самостійно вести господарство. Суспільне управління вважало, що покладені на нього завдання мали державний характер. Така впевненість сформувалася завдяки тому, що до міської реформи держава без участі населення опікувалася питаннями, які після 1870 р. були передані місцевому суспільному управлінню. Користуючись ст. 6 Міського положення про обов'язковий характер і допомогу у виконанні вимог міського суспільного управління, з боку земських і станових установ міста вимагали обов'язкового фінансування державних виконавчих установ, що допомагали міському господарству і благоустрою.

Все це у сукупності вело до того, що міське управління сприймало себе як носієм публічної влади, яка вирішувала свої завдання за допомогою державних органів.

Міське положення чітко не визначило юридичну різницю в методах і статусі міських та державних установ, що збиралі платежі та недобымки на користь міста і держави (ст. 2065)⁴⁹.

З іншого боку, міські управління не сприймали свою діяльність як приватну або благодійну, тому що головні цілі їх діяльності були взяті з кола питань державного управління (медицина, освіта, торгівля, промисловість та інш.). Хоча в окремих випадках адміністративні розпорядження прирівнювали міські суспільні управління до приватних товариств і компаній. Міністерство внутрішніх справ прирівняло міські управління до таких компаній і не звільнило від платежів за кореспонденцію. На цій підставі були відхилені у 1876 р. клопотання Чернігова і Мглини про звільнення міських структур від поштових зборів з кореспонденції⁵⁰.

Така невизначеність статусу міських структур мала різноманітні негативні наслідки. Якщо міське управління вважало, що його розпорядження мало однакове значення для громадських і державних установ, то відповідно і поліція більш наполегливо виконувала під рішення. Коли ж міські управління

були зводи паси поліц

відмі міські р., що міста. Поліц не бул керівн сувор

I за доп на поч 138) та відпов

у справ різних Ч поліції поліція держав міськот не дали

Н зловжив особа д могла д майже о недоімо клопота відповід з клопо виконув держава Аналогі

По управлін використа голова є поширен установи стану ре примх а

були пасивними та не розуміли своєї ролі і місця в житті міст, то їх діяльність зводилася до простого відбування повинностей, відсутності ініціативи і пасивності у вирішенні нагальних потреб міста. Відповідно поводилася і поліція у вказаній ситуації⁵¹.

Липе в двох містах Чернігівської губернії (Козелець, Конотоп) були відмічені наполегливі вимоги міських управ до поліції стосовно збирання міських недоімок. Міські голови вказаних міст зазначали у своїх звітах за 1881 р., що зверталися декілька разів до поліції щодо збору недоімок на користь міста (в Конотопі - 6 разів, Козельці - 5) за оренду місць на ринкових площах. Поліція відмовлялася від виконання цих завдань, посилаючись на те, що це не було прописано в Міському положенні (ст.128, 138). Поліцейське керівництво вважало, що стягнення таких недоімок повинно відбуватися в суворому порядку⁵².

Губернське правління і губернатор, до яких звернулися міські управи за допомогою у вирішенні цього питання, не надали підтримки. Вказавши на нечітке трактування обов'язків поліції в Міському положенні (ст.116, 128, 138) та рішення Сенату (від 22 лютого 1878 р. №1172), губернатор поклав відповідальність за недоімки на міські структури⁵³.

Складність відносин місцевої поліції та міського суспільного управління у справі збирання міських недоімок можна простежити на прикладі вирішення різних господарських питань у містах Чернігівської губернії.

Чернігівський міський голова відзначав у 1881 р., що на утримання поліції йшло 10% всього міського бюджету. В той же час він зазначав, що поліція докладала максимум зусиль при збиранні недоімок на користь держави, а міські недоімки залишали поза увагою. В 1881 р. сума педоімки міського оціночного збору становила 3000 крб. Всі скарги міських установ не дали результатів⁵⁴.

Непоодинокими були скарги мешканців міст на поліцію стосовно зловживань при зборі недоімок. Сплативши недоімки чиновнику з поліції, особа досить часто отримувала повторне повідомлення про свій борг і не могла довести факт попередньої сплати коштів на користь міста⁵⁵. Саме тому майже одностайно міські управи вказували на головну причину накопичення недоімок - існуочу незадовільну систему їх збирання. В Конотопі після клопотань управи дума дозволила призначити спеціального посадовця, який відповідав за збирання платежів і недоімок. Ніжинська міська дума виступила з клопотанням дозволити мати в управі чиновника з поліції, який би виконував постанови міського управління (щоб його роботу фінансувала держава). Ця ініціатива залишилася поза увагою губернської влади. Аналогічна ситуація була відмічена і в Міглині⁵⁶.

Подібне ставлення поліції до виконання рішень міського суспільного управління сприяло формуванню у останнього думки про недоцільність використання поліції для вирішення міських потреб. Чернігівський міський голова у згаданій вище записці відзначав, що у міського населення поширеною була думка, що "...поліція служить державним особам та установам, а ніяк не місту і його мешканцям"⁵⁷. Головною причиною такого стану речей чиновник вважав повну залежність поліції від свавілля і навіть примх адміністрації. Існували пропозиції щодо доцільності створення

спеціальних установ для виконання постанов органів міського управління. Створивши губернське з міських справ присутствіє, держава сподівалася вирішити вказаний конфлікт між різними владними структурами в місті. До складу новоствореної структури входили особи, які займали найвищі посади в губернських установах (губернатора, віце-губернатора, голови казенної палати, прокурора окружного суду, голови з'їзду мирових суддів, голови земської управи, міського голови). Рішення присутствія негайно виконувалися.

Губернське з міських справ присутствіє виконувало такі завдання: 1) розпорядження щодо збирання обов'язкових повинностей на користь міста (ст.12 Міського положення); 2) передача під суд посадових осіб суспільного управління (крім міського голови) - ст.158; 3) вирішення суперечок між міським головою і управою та міською управою і думою (ст.77, 80); 4) скарги: а) на неправильно складені виборчі списки (ст.29), б) загальні порушення на виборах (ст.45), в) на неправильне обрання посадових осіб суспільного міського управління (ст.93), г) на незаконні постанови думи (ст.150); 5) вирішення суперечок між суспільним міським управлінням та урядовими, земськими і становими органами щодо обов'язків, компетенції та інш. Ступінь влади присутствія визначала ст.11 Міського положення, за якою воно мало право: 1) розглядати законність постанов міського управління; 2) обговорювати складені думами обов'язкові для мешканців постанови⁵⁹.

Створивши губернське з міських справ присутствіє, держава сподівалася, що це буде самостійна і незалежна місцева касаційна інстанція з судово-адміністративними правами. В реальному житті ситуація була іншою. За період 1876-1880 рр. з 68 засідань присутствія тільки 8 відбулося згідно з вимогою Міського положення (на яких були присутні 7 осіб). Всі інші 60 засідань пройшли за присутності 4-5 членів⁶⁰.

Отримавши досить значні повноваження, присутствія та їх члени виявили байдужість до міських потреб. Місцеві чиновники вважали однією з важливих причин такого становища залежність членів присутствія від губернатора. Ст.152 Міського положення чітко не вказувала, як повинно було відбуватися голосування (відкрито чи таємно). Тому, на думку чиновників, при відкритому голосуванні члени присутствія боялися займати принципову позицію при вирішенні конкретних питань.

Причини пасивності виборців, гласних та інших чиновників до міських справ пов'язані з більш широким колом факторів. Лише мізерний відсоток міського населення брав участь у виборах органів самоврядування. Це призводило до малої ефективності діяльності цих структур (залежність була зворотною: чим більшим було населення міста, тим менший його відсоток залучався до виборів). Прорахунки в міській реформі 1870 р. і нові соціально-економічні процеси привели до того, що серед виборців Чернігівської губернії переважали представники непривілейованих станів. Фактично, серед виборців і гласних домінували міщани - домовласники з початковою освітою або без неї⁶¹.

Матеріали звітів місцевих чиновників підтверджують неякісний склад новостворених міських структур. Все це вело до того, що серед виборців і гласних існувала велика недовіра до міських органів та байдужість до

вирішень якими з губернії скаргам

Та загоном скаргою звернені отримал управі, б губернат за клопо роз'їзди службу, т

О: були вик залишили З іншого відповід покладат суспільною кошторис. В більш половині бюджеті представників. Ду Такий ста внутрішні своєчасні більшості Чернігівському звіту управи

Такі Чернігівські вищадки Перевищені міських фінансові витрати на екстраординарні скороченні

Сто управлінні визначені господаре підтримув

вирішення міських проблем. Необхідно також відзначити, що коло питань, якими займалося міське управління, не визнавалося ні губернатором, ні губернським присутствієм. Крім цього, губернатор часто не давав ходу скаргам міста на незаконні дії місцевої адміністрації.

Такий стан речей ілюструє випадок зруйнування міських городів загоном поліції в Чернігові у 1879 р. Орендар Єршов звернувся до управи зі скаргою на поліцію і вимагав компенсувати свої витрати (900 руб.). На звернення управи до поліцмейстера про необхідність розслідування місто отримало відповідь, що поліцмейстер не зобов'язаний нічого пояснювати управі, бо він підзвітний лише безпосередньому начальству. В цій суперечці губернатор підтримав дії поліції⁶¹. Хоча за декілька місяців до цього інциденту за клопотанням губернатора міська дума збільшила кошти поліцмейстера на розїзди до 300 руб. Причиною цього було те, що, виконуючи державну службу, поліцмейстер, разом з тим, служить майже виключно самому місту.

Отже, місцева адміністрація втручалася в господарські справи міст, які були виключно в компетенції міського управління. При цьому адміністрація залишала без уваги справедливі скарги на свої незаконні дії і розпорядження. З іншого боку, спостерігалася бездіяльність місцевої адміністрації, коли відповідно до чинного законодавства вона повинна була діяти. Закон покладав на губернатора обов'язок нагляду за законністю дій місцевих суспільних управлінь. В тому числі це стосувалося питання складання міських кошторисів (іх своєчасне складання та затвердження управами та думами). В більшості ж міст Чернігівської губернії їх складали і затверджували в другій половині кошторисного року, що фактично позбавляло сенсу формування бюджетів. Звичайною практикою в містах губернії були випадки представлення управами звітів про виконання кошторисів через декілька років. Думи також протягом декількох років не затверджували звіти управ. Такий стан речей був поширений, низваючи на постанову Міністерства внутрішніх справ 1876 р., яке зобов'язувало губернаторів слідкувати за своєчасним затвердженням міськими думами кошторисів. У 1881 р. в більшості міських дум Чернігівської губернії не було ладу в їх діяльності. Чернігівська ж міська дума не розглянула і не затвердила жодного річного звіту управи за весь час впровадження Міського положення 1870 р.⁶²

Таким чином, можна зробити висновок, що міське господарство в Чернігівській губернії у зазначеній період характеризувалося невизначеністю і вищадковістю. На це вказує нездовільний стан збирання платежів. Перевищення витрат над прибутками, повільне надходження звичайних міських доходів, щорічне накопичення недоїмок значно погіршували фінансове становище міських дум та управ. Значний розмір обов'язкових витрат на загальнодержавні потреби, необхідність використання містами екстраординарних заходів (позики та інш.) - все це вело до значного скорочення міських коштів.

Стосунки вищої губернської влади з міськими суспільними управліннями характеризувалися непослідовністю, нерішучістю і відсутністю визначеності сутності цих стосунків. Губернатор часто втручався в господарську діяльність новостворених міських структур і одночасно не підтримував їх законні вимоги. Взаємовідносини між поліцією і міським

супільним управлінням не були конструктивними. Наслідком цього був низький рівень виконання обов'язкових постанов, дефіцит міських бюджетів. І це при тому, що значна частина всіх міських прибутків (приблизно 25%) йшла на утримання поліції. Вона не виконувала па належному рівні своїх обов'язків як виконавчий орган міських супільніх управлінь. Всі зазначені чинники перешкоджали новоствореним міським структурам ефективно виконувати покладені на них завдання.

Таким чином, міська реформа 1870 р. мала надзвичайно важливі наслідки для супільства. Складність і неоднозначність історичного досвіду функціонування органів міського самоврядування вимагає подальших додаткових досліджень.

¹Дитячий И.И. К истории Городского положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. - СПб., 1885. - С.413-451; Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. - Х., 1890. - Ч.1; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление // Великие реформы шестидесятых годов в прошлом и настоящем. - СПб., 1913. - С.31-52.

²Нардово В.А. Городское самоуправление в России в 60-х - начале 90-х годов XIX века. - Л., 1984; Она же. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX - начале XX века. - СПб., 1994; Ляпинова Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. - М., 1999; Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871-1880 рр.) // Там само., 2000. - №4. - С.31-38; Нікітін Ю. Основні вигратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії в 70-ті роки XIX ст. / Пам'ять століття. - 2006. - №3-4. - С.176-183.

³Распутин О.П. Деякі проблеми історії України XIX - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УДК. - 2000. - №2. - С.3-26.

⁴Ляпинова Л.Е., Шутов А.Ю. Указ. соч. - С.154-155.

⁵Высочайшее утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. - СПб., 1873. - С.265-266.

⁶Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського та міського населення Київської та Чернігівської губернії після селянської та міської реформ 60-70 років XIX ст. Автореферат дис... канд. істор. наук. - К., 2004. - С.3.

⁷Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп.1. - Спр.14460. - Арк.6-17.

⁸Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. В 2 ч. - СПб., 1882. - Ч.2. - С.5.

⁹Там же. - С.6-7.

¹⁰Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі - РНБ). - Ф.600. - Спр.1800. - Арк.1-4.

¹¹Там само. - Спр.1725. - Арк.41.

¹²Там само. - Спр.1726. - Арк.58.

¹³Записка сенатора А.Половцова... - С.33.

¹⁴Там же. - С.34.

¹⁵РНБ. - Ф.600. - Спр.1802. - Арк.3-8.

¹⁶Там само. - Спр.1728. - Арк.60-61.

¹⁷Записка сенатора А.Половцова... - С.35.

¹⁸РНБ. - Ф.600. - Спр.1730. - Арк.36-38.

¹⁹Там само. - Спр.1729. - Арк.49.

²⁰Записка сенатора А.Половцова... - С.39.

²¹Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернігов, 1884. - С.7.

²²Там же. - С.110.

²³Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления. - Чернігов, 1901. - С.572.

²⁴РНБ. - Ф.600. - Спр.1726. - Арк.120-121.

²⁵Там само. - Арк.150.

²⁶Записка сенатора А.Половцова... - С.145.

²⁷РНБ. - Ф.600. - Спр.1728. - Арк.155.

- ²⁰Там само. - Спр.1729. - Арк.47.
- ²¹ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.14460. - Арк.150-160.
- ²²РНБ. - Ф.600. - Спр.1730. - Арк.110.
- ²³Записка сенатора А.Половцова... - С.162-163.
- ²⁴Там же. - С.164-165.
- ²⁵РНБ. - Ф.600. - Спр.1725. - Арк.180.
- ²⁶Там само. - Арк.181.
- ²⁷Там само. - Арк.183.
- ²⁸Там само. - Арк.184.
- ²⁹Записка сенатора А.Половцова... - С.186.
- ³⁰Там же. - С.187.
- ³¹РНБ. - Ф.600. - Спр.1725. - Арк.207.
- ³²Там само. - Спр.1728. - Арк.143.
- ³³Записка сенатора А.Половцова... - С.202.
- ³⁴Там же. - С.205.
- ³⁵Там же. - С.205-206.
- ³⁶Там же. - С.547.
- ³⁷РНБ. - Ф.600. - Спр.1716. - Арк.1-2.
- ³⁸Записка сенатора А.Половцова... - С.547-548.
- ³⁹РНБ. - Ф.600. - Спр.1403. - Арк.1-5.
- ⁴⁰Там само. - Спр.1407. - Арк.1-6.
- ⁴¹Записка сенатора А.Половцова... - С.549.
- ⁴²РНБ. - Ф.600. - Спр.1637. - Арк.285.
- ⁴³ДАЧО. - Ф.146. - Оп. 1. - Спр.11. - Арк.4.
- ⁴⁴РНБ. - Ф.600. - Спр.1638. - Арк.64.
- ⁴⁵Записка сенатора А.Половцова... - С.550-551.
- ⁴⁶РНБ. - Ф.600. - Спр.1418. - Арк.50.
- ⁴⁷Там само. - Арк.51-60.
- ⁴⁸Записка сенатора А.Половцова... - С.552.
- ⁴⁹РНБ. - Ф.600. - Спр.1418. - Арк.52.
- ⁵⁰Записка сенатора А.Половцова... - С.553.
- ⁵¹Там же. - С.554.
- ⁵²Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення... - С.13.
- ⁵³РНБ - Ф.600. - Спр.1723. - Арк.56-58.
- ⁵⁴Записка сенатора А.Половцова ... - С.558-559.

The financial and economical activity of city administrations and their mutual relations with the local administrations on the example of Chernihiv province in 70-80ies of the XIX cent. are analysed.

Отримано 16.10.2007.

БУКІНА І.В.

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ НА СУМЩИНІ
(березень - липень 1917 р.)**

Розглядаються історичні умови виникнення громадських комітетів, їх соціальний склад, основні форми та напрямки діяльності.

Реалії сучасного суспільно-політичного розвитку України викликають інтерес громадськості та науковців до переломних періодів вітчизняної історії, події яких були недостатньо висвітлені. Це стосується, зокрема, громадських комітетів - органів місцевого самоуправління, які виникли в 1917 р. після Лютневої революції і діяли на території України.

Діяльність громадських комітетів знайшла певне відображення в історіографії. Жоден орган самоуправління 1917 р. не викликав таких суперечливих оцінок в історичній літературі. Перші наукові розвідки дослідники зробили вже у 1920-х рр. Важливо, що вони намагалися відтворити історію окремих комітетів на регіональному рівні. Погляди науковців на громадські комітети були різноманітними. Більшість з них вважали ці структури органами буржуазної влади на місцях, провідниками політики Тимчасового уряду, а інші відносили їх до революційно-демократичних або буржуазно-демократичних. Проте вчені зробили спробу розглянути громадські комітети всебічно (П. Нікольський, Г. Куранов). З 1930-х рр. і фактично до розпаду Радянського Союзу в науковій сфері з'являється жорстка регламентація та нетерпимість до інакомислення. Формується точка зору, що громадські комітети мали буржуазно-поміщицький склад, а тому вивчення їхньої діяльності ігнорувалося, а окремі згадки про них мали виключно негативну оцінку.

У перші пострадянські роки з'являються дослідження російського науковця Г. О. Герасименка, де відтворюється процес виникнення громадських комітетів, характеризуються основні напрямки їх роботи, відносини з Тимчасовим урядом та причини занепаду¹.

На теренах України спробував проаналізувати виникнення та діяльність громадських комітетів М. С. Полівець².

Щодо заявленої нами теми, то вона знайшла певне висвітлення у дослідженнях Г. І. Корогод, М. І. Логвиненка, які на основі матеріалів Сумського обласного архіву розглянули процес створення та діяльності органів місцевої влади, в тому числі і громадських комітетів у Сумському повіті Харківської губернії³.

У даній статті автор висвітлює діяльність громадських комітетів на Сумщині. У досліджені були використані документи та матеріали державних архівів Полтавської, Сумської областей. Важливе місце займає Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, у фондах якого знайдений значний матеріал з даної проблеми.

¹ Букіна Ірина Василівна - аспірантка Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Нині автором опрацьовуються матеріали Державного архіву Харківської області. Важливим джерелом для вивчення проблеми є преса.

Після Лютневої революції влада перейшла до Тимчасового уряду, який почав активну роботу з перебудови вертикальні апарату державної влади. Посади губернаторів і повітових співробітників були ліквідовані. Замість них згодом були запроваджені посади губернських і повітових комісарів, які обіймали переважно голови губернських і повітових земельних управ або міських дум. Підвищувалася роль губернських, повітових і волоських земств та міських дум. Порядок їх комплектування демократизувався, а повноваження і компетенція в господарському управлінні розширивалися.

Проте така реорганізація владних структур не задовольняла широкі верстви населення, які активно включилися в революційний процес. Вони теж бажали брати участь в перебудові і управлінні суспільством і шукали придатні для цього організаційні форми. Такими формами стали громадські комітети. Як правило, вони створювалися спочатку вузьким колом керівників дум та земств. Пізніше до них приєднувалися представники різних організацій та установ, робітники, солдати та офіцери. Таким чином, на відміну від Рад, які об'єднували переважно робітників та селян, у громадських комітетах співпрацювали представники усіх верств населення.

На Сумщині, як і на території колишньої Російської імперії, переважна більшість громадських комітетів виникла в березні 1917 р. Вони мали різні рівні: губернські, повітові, міські, волоські (селянські), інколи створювалися об'єднані міські та повітові комітети.

Процес організації і характер діяльності громадських комітетів можна простежити на прикладі історії Сумського комітету, який було створено 3 березня 1917 р. Головою став повітовий комісар О.І.Мещанінов, його заступником - М.Куровський, секретарем - М.Гладишев (від Ради робітничих та солдатських депутатів, меншовик). У наступні дні протягом березня відбувається поповнення комітету представниками різних верств населення, партій та організацій.

З перших днів існування комітету про свою підтримку йому повідомив директор кадетського корпусу генерал Сарачев, службовці торговельних та промислових підприємств, начальник місцевої в'язниці, купецьке товариство, залізнична жандармерія на чолі з полковником Мариничем⁴. 7 березня відбулося засідання духовенства, на якому ухвалили обрати до Громадського комітету своїми представниками від міста о.Іоанна Дмитрієва, від повіту - священика с.Лука Василя Крижанівського. 8 березня об'єднаний батьківський комітет середніх навчальних закладів обрав своїх делегатів. Заявили про свою підтримку Сумському громадському комітету окружний суд та службовці-фармацевти. 9 березня відбулося зібрання торговців, купців і представників банку та зібрання робітників суконної фабрики Чорнобильського, Бельгійського машинобудівного заводу, які також делегували своїх представників до комітету. Того ж дня у реальному училищі відбулося засідання вчителів усіх сумських середніх та початкових навчальних закладів, які обирали своїх делегатів до громадського комітету, до складу якого також входили землевласники, селяни, земські службовці, представники міського самоврядування⁵.

Подібним чином розвивалися події у повітах, волостях та селах. У березні 1917 р. на селі розпочалася масова ліквідація колишніх волосних селянських органів і відповідних посад (волосних зборів, правлінь, судів, волосних старшин). Замість них на місцях обиралися волосні та сільські громадські комітети. На Сумщині, зокрема, вони були створені у Верхній Сироватці, Вирах, Яструбиному, Кекиному, Миропіллі, Хухрі. Три чверті їх складу становили селяни, певний відсоток мали представники сільської інтелігенції, робітників та службовців⁶.

Для чіткої організації роботи одразу після створення губернськими громадськими комітетами було розроблено Положення про губернські і повітові громадські комітети, в яких закріплювався склад даних органів влади для кожного повіту. За цим положенням до повітового громадського комітету входили: повітовий комісар Тимчасового уряду (голова), який підпорядковувався Уряду та губернському комісару, 5 представників від повітового земства, 2 - від кожного повітового комітету, 3 - від міського комітету, 5 - від службовців у повітовому земстві, 3 - від робочих організацій та духовенства, по 1 представнику від усіх кооперативів повітового типу та громадських організацій і професійних груп.

Керівним органом громадських комітетів була президія, котра збиралася для обговорення поточних і стратегічних питань, а виконавчим органом - комісія, обрана на пленарному засіданні. До неї входили: голова комітету, 2 його помічники і секретар. Для ведення конкретної практичної роботи створювалися галузеві комісії: з охорони громадського порядку, з продовольства, з палива.

Оскільки нова система управління формувалася на демократичних засадах, то за рішенням членів комітетів їхній склад дозволялося змінювати. Так, у Роменському повіті було ухвалено рішення про поповнення складу громадського комітету двома представниками від Рад робітничих і селянських депутатів та одним представником від офіцерів, могло бути збільшено представництво робітників⁷.

На зорі свого виникнення громадські комітети зіткнулися з проблемою фінансування, оскільки Тимчасовий уряд відмовив у своїй допомозі, запропонувавши самостійно шукати кошти для своєї діяльності. В цих умовах комітети змушені були просити допомогу у приватних осіб, різних установ та організацій. Так, 9 травня 1917 р. за ініціативою президії Сумського комітету відбулися збори промисловців, купців і банкірів, на яких виступив О.І.Мещанінов. Звертаючись до присутніх, він говорив: "Громадський виконавчий комітет працює не покладаючи рук, але йому потрібні кошти: необхідно збільшити пайки сім'ям, привезених на війну, фінансувати міліцію. Купці повинні прийти на допомогу своїми пожертвуваннями...". Одночасно відкрили список пожертвувань, і сам голова першим подав приклад, підписуючись на 1 тис. руб., І.П.Харитоненко пожертвував 125 тис. руб., П.М.Лещинський - 15 тис. руб., М.І.Богатирьов - 15 тис. руб., інші присутні - від 1 до 5 тис. руб. Робітники Бельгійського заводу вирішили перерахувати на потреби комітету одноразове пожертвування в розмірі 4% від заробітної плати. Кошти надходили від Реального комерційного училища, Кадетського корпусу, правління відділення Азовсько-Донецького банку⁸.

Г
найвах
грома;
продов
Т
створес
проект
поліції
помічн
повітов
у повіт
селянс
підпоря
дильнич
повітов
якщо ко

Пі
Сумськ
і приста
волостя.
На
1917 р. в
для обгс
міліції н
узгоджен
комісари

Пр
складу з
Пекарев
волості
поповни
знайдеть
а Талалає

Так
міліції та
міської, п
складу ці

Зем
громадсь
революц
комітетах
досить ск
заспокоїт
планували
громадськ
комітетам
Всю сіно

ах. У сільських судів, сільській та міській поліції, а також у розпорядниках земельних питань. Громадські комітети, зосереджуючи в своїх руках керівництво всіма найважливішими сферами життя суспільства, забезпечували охорону громадського правопорядку, займалися соціально-економічними і продовольчими питаннями, комунальними проблемами та культурою.

Так, замість ліквідованої Тимчасовим урядом поліції і жандармерії було створено міліцію. Харківський губернський громадський комітет розробив проект організації повітової міліції, за яким її функції передавалися повітовій поліції. До неї входили: рада у справах міліції, повітовий комісар і його помічник, дільничний комісар, волосний отаман, тисяцькі та сотські. На повітових комісарів Харківської губернії покладалася розпорядницька влада у повіті, а на дільничних комісарів - нагляд за діяльністю волосних та селянських чинів і розпорядницька функція. Всі чини міліції підпорядковувалися за такою схемою: тисяцькі - волосним отаманам, дільничні - повітовим комісарам. Розмір утримання міліції встановлював повітовий громадський комітет, на утримання якого видавалися кредити. А якщо коштів не вистачало, їх надавала земська управа⁹.

Після прийняття проекту щодо організації повітової міліції наказом Сумського комітету були звільнені зі своїх посад співнайманець Преображенський і пристав Монжалей. Процес створення органів міліції розпочався в усіх волостях та селах¹⁰.

На засіданні Роменського повітового громадського комітету 9 травня 1917 р. в приміщенні земської управи Коробка, голова комітету, запропонував для обговорення питання про організацію волосними комітетами органів міліції на місцях. Під час засідання було з'ясовано, що згідно зі штатами, узгодженими повітовими громадськими комітетами, призначенні волосні комісари або кінні міліціонери почали виконувати свої обов'язки.

Проте в деяких волостях виникли проблеми з формуванням кадрового складу міліціонерів. Так, у Смілянській, Роменській, Засульській та Пекаревській волостях не вистачало по 1 міліціонеру, а в Талалаєвській волості 1 був зайвий. На засіданні постановили: волосним комітетам поповнити штат міліції, де бракувало людей. Якщо з місцевого населення не знайдеться людина на посаду волосного комісара, то взяти з іншої місцевості, а Талалаєвському волосному комітету звільнити 1 міліціонера¹¹.

Таким чином, громадські комітети приділяли значну увагу створенню міліції та її реорганізації. На них покладалося завдання обрання начальників міської, повітової, волосної міліції та їх помічників, формування особового складу цього органу та затвердження для них посадових інструкцій.

Земельне питання було основним у діяльності повітових та волосних громадських комітетів, ставлення до якого змінювалося з наростанням революційних настроїв та розширенням представництва селянства у комітетах. Після Лютневої революції ситуація в сільській місцевості була досить складна, тому на повітові та волосні комітети покладалося завдання заспокоїти селян та вмовити їх дочекатися Установчих зборів, на яких планувалося вирішення питань земельних відносин. Роменський повітовий громадський комітет на своєму засіданні вирішив передати волосним комітетам вирішення всіх земельних питань до організації земельних комітетів. Всю сінокісну толочну землю, за бажанням комітетів, дозволялося

перетворювати на загальне толочне володіння, а власникам землі, у зв'язку з військовим часом та великою необхідністю у хлібі, надавалася можливість зібрати врожай на засіяних площах. У місцевостях, де не було постанов і попереджень (наприклад, Рогинська волость), залишалися землі у використанні хазяїв без оплати, а на засіяних землях, де діяли Постанови про заборону використання землі, дозволялося стягувати орендну вартість власної землі, з якої отримувався врожай, у прибуток волосного комітету або місцевого суспільства¹². У Лебединському та Охтирському повітах громадські комітети надавали допомогу солдатським господарствам. В Охтирському повіті всі незасіяні поміщицькі та селянські землі засівалися хлібом без сплати оренди, а врожай громадський комітет передавав до армії¹³.

Іноді, йдучи назустріч селянам, комітети, всупереч політиці Тимчасового уряду, приймали рішення про конфіскацію поміщицьких, казенних та церковних земель, передаючи їх селянам: розподіляли сінокоси та пасовиська, встановлювали більш вигідні для селян умови оренди землі, намагались регулювати відносини між землевласниками і найманими робітниками. Так, Союз земельних власників Харківської губернії скаржився Головному управлінню у справах міліції на те, що комітети Вовчанського, Куп'янського і Харківського повітів встановили тверді ціни на "робочі руки", визначили тривалість робочого дня для сільськогосподарських робітників та подеників.

Такі радикальні рішення комітетів викликали занепокоєння з боку Тимчасового уряду. Губернські та повітові комісари одержали розпорядження домагатися, щоб до волосних комітетів залучалися місцеві землевласники, а коли волосні комітети почали накладати на поміщиків податки, помічник міністра внутрішніх справ Леонтьєв наказав не допускати подібного¹⁴.

Не менш важливою у діяльності громадських комітетів була продовольча проблема. Вони займалися обліком, заготівлею та розподілом хліба, продовольчих товарів, створювали запаси борошина, м'яса, яєць, конфісковували хліб у спекулянтів, встановлювали та контролювали ціни.

12 березня 1917 р. Сумський повітовий комітет постановив усі продовольчі справи в повіті зосередити "в своїх руках" та ужив заходів для швидкого підвозу зерна до міста, а для покращення постачання м'яса населенню створив м'ясну комісію. З метою контролю вирішив випускати щоденні бюлетені про надходження зерна з повіту. Члени комітету вирішили доручити кредитним товариствам закупівлю яєць для поповнення продовольчих запасів населення¹⁵.

Враховуючи скрутне становище населення, викликане війною, комітети намагалися забезпечити населення товарами першої необхідності. На засіданні Сумського повітового громадського комітету було вирішено шкіряний товар, непридатний для шиття чобіт, який був на заводах Штейнера і Пашкова, віддати у розпорядження громадського комітету. Розподіл цього товару серед населення проводився через кооперативи. З метою боротьби з подорожчанням товарів громадський комітет встановив розцінки для продажу всіх мануфактурних товарів, ціни встановлювалися за останніми рахунками кожної мануфактурної торгівлі. На собівартість товару торгівцям Сумський громадський комітет додавав 5% за постачання товару та 20%

зв'язку
нівість
ганов і
землі у
станови
артість
сту або
адмські
ському
сплати

літиці
цьких,
нокоси
ї землі,
таними
ржився
ського,
і руки",
ітників

з боку
дження
енники, а
мічник
о¹⁴.

оловолін
хліба,
, яєць,
ціни.
вив усі
одів для
я м'яса
пушкати
рішили
внення

комітети
ості. На
пришено
їтейнера
бл цього
ротьби з
нки для
таними
ргівцям
та 20%

торгівельного прибутку. В результаті, продовольчі та побутові товари почали продаватися за помірними цінами. Наприклад, сатин у Харкові - 1 руб. - 1 руб. 40 коп., а в Сумах - по 54 коп. Сумський громадський комітет домовився з місцевими банками та землевласником-цукрозаводчиком Харитоненком виписати з фабрики мануфактурний товар на суму 2,5 млн. руб.¹⁶

Таким чином, у процесі діяльності громадські комітети намагалися провести деякі реформи для покращення економічного та соціального становища громадян Сумського повіту, а для цього проводили тісну співпрацю із земською управою, думою, місцевими банками та власниками заводів і фабрик.

Діючи як місцева влада, комітети взяли на себе вирішення багатьох проблем. За їх участю проводилася заготовля палива (вугілля, дров, торфу) для населення. Приймалися рішення з поліпшення умов праці робітників та службовців, заміну 10-годинного робочого дня на 8-годинний, підвищувалася заробітна плата працівникам промислових підприємств, державних установ та міліції¹⁷. У деяких повітах створювалися будинки для хворих та безпритульних, де їм надавалася лікарська допомога, харчі та місце для ночівлі¹⁸.

Враховуючи складну ситуацію на фронті та небажання населення продовжувати війну, комітети активно проводили боротьбу з дезертирством. Так, 9 травня 1917 р. відбулося засідання Роменського повітового комітету, на якому голова комітету - Коробка - запропонував волосним комітетам для більш успішної боротьби з дезертирством припинити видачу пайків сім'ям тих, хто дезертирував, і поновити цю видачу після пред'явлення членами сімей посадччя або довідки військового керівництва, що вони дійсно знаходяться у військовій частині¹⁹.

Громадські комітети займалися агітаційно-пропагандистською та культурно-просвітницькою роботою. При них діяли різного роду комісії, товариства, лекторські групи, кадри агіаторів та пропагандистів, деякі комітети видавали газети та журнали. З метою інформування сільського населення про події сьогодення Освідомча комісія Губернського комітету у м. Полтава 15 травня відкрила курси для підготовки лекторів, і Роменський повітовий громадський комітет постановив 23 квітня відправити на них 10 чоловік, обраних по 1 з кожної волості²⁰.

Поряд з вказаними проблемами великий вплив на діяльність громадських комітетів мали відносини з Центральною Радою. Оскільки ці органи самоуправління очолювали комісари Тимчасового уряду, їх ставлення до Центральної Ради залежало від взаємовідносин між цими двома вищими інститутами влади України та Росії. У березні - червні 1917 р. ці відносини були досить напруженими, і громадські комітети на той час не визнавали Центральну Раду. Єдиним органом, якому підкорялися громадські комітети, був Тимчасовий уряд, він же вдавав для них постанови та накази. Ситуація змінюється в червні 1917 р., коли в результаті тривалих переговорів між представниками Тимчасового уряду та Центральною Радою був досягнутий компроміс: Тимчасовий уряд визнавав Генеральний Секретаріат вищим розпорядчим органом на Україні, а Центральна Рада погоджувалася відкласти вирішення питання про автономію України до Всеросійських Установчих зборів.

Після прийняття 3 липня 1917 р. ІІ Універсалу ставлення громадських комітетів до Центральної Ради почало змінюватися. Харківський губернський комітет прийняв рішення встановити зв'язок з Центральною Радою і лише через неї здійснювати взаємодію з Тимчасовим урядом.

9 липня 1917 р. Сумський повітовий комітет на своєму засіданні висловив довіру Центральній Раді, пообіцяв їй свою підтримку та вирішив надіслати вітальну телеграму Голові Генерального Секретаріату В.Винниченку²¹.

Роменський повітовий комітет ухвалив постанову, в якій проголошував: "З перших часів Українського Руху, з перших кроків Центральної Ради ми були спевнені в тому, що Центральна Рада хотіла не відділятися від Росії і її представників - революціонерів та демократів Революційного уряду, а з ними вкоті творити долю України, обати про інтереси революції усієї Росії".

Коли сталися непорозуміння між Тимчасовим урядом та Центральною Радою і видано ІІ Універсал, ми теж були спевнені в тому, що революційний розум Тимчасового уряду і російської революційної демократії в лиці Рад робітничих і селянських депутатів примусив їх порозумітися з органами української демократії - Центральною Радою - і прийти з ними до згоди, щоб забезпечити інтереси революції, закріпити її позиції.

Тепер, коли згода сталася, коли Революційний уряд пішов навіть на розрив з представниками буржуазії - міністрами-кадетами, щоб задовольнити справедливі вимоги Центральної Ради, коли тепер Центральна Рада та Тимчасовий уряд ідуть поруч до утворення життя на Україні, ми висловлюємо задоволення.

Революційний уряд отримає тепер від нас ще більше довіри, а нашому автономному органу - Центральній Раді - ми кажемо: "Творіть волю України, керуйте її життям і ведіть її по дорозі майбутнього об'єднання до щастя, волі і добробуту. Вам ми дамо повну підтримку і буду до праці"²².

Таким чином, влітку 1917 р. громадські комітети визнали Центральну Раду та ІІ Генеральний Секретаріат і заявили про свою готовність співпрацювати з ними.

Отже, виникнувши весною 1917 р. на Сумщині, громадські комітети стали пайбільш поширеним інститутом. За масовістю з ними не могла порівнятися жодна політична сила того часу. Діючи на всіх рівнях, комітетам вдалося за короткий термін провести грандіозну роботу в усіх сферах суспільного життя та відобразити народний характер Лютневої революції.

²¹ Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в исторической литературе // История СССР. - 1990. - №3. - С.104-115; Он же. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты. - М., 1992; Он же. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история. - 1997. - №1. - С.60-76.

²² Попівець М.С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень - липень, 1917). - Дніпропетровськ: Січ, 1998. - 261 с.

²³ Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Органи місцевої влади та самоврядування Сумщини в 1917 р. // Матеріал XI історико-правової конференції "Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект". - Суми, 2004.

²⁴ Сумський вестник. - 1917. - №53. - 6 марта.

²⁵ Там же. - 1917. - №54. - 8 марта; Там же. - №57. - 12 марта.

²⁶ Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Вказ.праця. - С.222.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.958. - Оп.1.. - Спр.1. - Арк.1зв.

- ⁸Сумський вестник. - 1917. - №56. - 10 марта.
- ⁹Южный край. - 1917. - №13930. - 13 марта.
- ¹⁰Сумський вестник. - 1917. - № 54. - 8 марта.
- ¹¹Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.177. - Оп.1. - Спр.1.. - Арк.15-17.
- ¹²Там само. - Арк.12-13.
- ¹³Южный край. - 1917. - №13973. - 11 апреля.
- ¹⁴Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 - в первой половине 1918 года. На материалах Нижнего Поволжья. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1974. - С.77-119.
- ¹⁵Сумський вестник. - 1917. - №57. - 12 марта.
- ¹⁶Южный край. - 1917. - №13981. - 15 апреля.
- ¹⁷ДАСО. - Ф.177. - Оп.1. - Спр.1.. - Арк.3-4.
- ¹⁸Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО). - Ф.772. - Оп.1. - Спр.16. - Арк.24.
- ¹⁹ЦДАВО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.2.. - Арк.3.
- ²⁰ДАСО. - Ф.177. - Оп.1. - Спр.1.. - Арк.6-9.
- ²¹Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Вказ. праця. - С.221-222.
- ²²ДАПО. - Ф.772. - Оп.1. - Спр.3.. - Арк.9-10.

There are viewed the historical conditions of public committees' creation, their social staff, main forms and directions of activity.

Отримано 27.11.2006.

ФОТОАРХІВ

Розкопки давньоруського Городка у м.Путивль. Експедиція В.А.Богусевича. 1961 р.
Фонди Сумського краєзнавчого музею. Публікується вперше

ІГНАТУША О.М.

коли
окру
рай
Дніт

ВИГНАНЦІ ДНІПРОБУДУ (до проблеми затоплення Кічкаса, 1927 р.)

На прикладі долі одного з населених пунктів - селища Кічкас (в районі м. Запоріжжя), яке було затоплено у зв'язку з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції, розкрито гостроту та комплексний характер соціальних проблем, спричинених будівництвом індустриальних гігантів.

Не можна применшити того величезного значення, яке мало для розвитку південного регіону України спорудження у 1927-1932 рр. в районі м. Запоріжжя Дніпровської гідроелектростанції. Її гребля, піднявши рівень річкової води, зробила безпечною для судноплавства всю порогову частину Дніпра; дешева електроенергія розлилась по навколишніх селах, допомогла обводнити посушливий запорізький степ, потекла по нових промислових об'єктах.

Проте оманливо вважати, що Дніпровське будівництво вплило в народну пам'ять суцільно рожевою стрічкою. На цій стрічці було достатньо і похмуріших фарб: виснажлива праця, нестерині умови проживання, мізерна заробітна платня, жахливе харчування, слабке медичне обслуговування, відсутність охорони праці, "дамоклів меч" каральних органів над "шкідниками", які нібито "засіли на виробництві".

Отже, на Дніпрі розгорталися широкі будівельні роботи по спорудженню найпотужнішої в Європі гідроелектростанції. Радянський Союз прискорено закладав енергетичний фундамент розвитку важкої промисловості країни.

Грандіозний проект вимагав жертв. Однією з них було передбачене затоплення греблею електростанції смуги земель обабіч Дніпра та його притоки Самари площею 11,5 тис. дес. землі. Це означало, що 44 населених пункти з прилеглими до них угіддями на території Запорізького та Дніпропетровського округів назаходили під водою: 14 поселень повністю та 30 частково. Смуга затоплення в більшій чи меншій мірі зачіпала 59 земельних громад¹. До відчуження було призначено 4075 одиниць дворів з їхніми будівлями, фруктовими насадженнями, присадибними ділянками.

Мало хто замислювався над тим, що для кількох тисяч людей, чиї домівки були розташовані близько до дніпровської води вище від споруджуваної греблі, будівництво Дніпрогесу обернулося життєвою драмою. Їх спікalo примусове виселення, втрата назавжди їхньої малої батьківщини, злидні та поневіряння.

Знедолених людей було значно менше від тих, хто отримав блага завдяки спорудженню Дніпрогесу, але ми не вправі викреслювати зі сторінок вітчизняної історії цей епізод. Минуле варте вивчення й подіндування аби користатися історичним досвідом і не повторювати прикрих помилок.

Згадуючи цей сповнений драматизму сюжет літопису вітчизняної історії, ми звернули увагу на одну її грань.

¹Ігнатуша Олександр Миколайович - кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.

деря
наці
тому
спорукраї
розре
видав
в нім
про е
"Derархів
історі- Ейн
предк
 стала
зламі
пунктпризм
затопл- Н
електр
довелс
на інш- Г
дозвол
ділянко
це потр- Б
місцеві
на почав
засідан
конкре
14 лют
прибула
правлів
предста
будівни

ША О.М.

районі
овської
іальнихло для
районі
нявши
за всю
ась по
ізькийслося в
статью
мізерна
ування,
ів надркенню
корено
райни.
бачене
са його
елених
ного та
вністо
нала 59
ворів з
сами.ей, чи
ще від
рамою,
зини,блага
горінок
ня аби
ок.
зняної

документ

Г'ять затоплених населених пунктів були німецькими та менонітськими колоніями: менонітські Кічкас та Кронсвейде Хортицького району Запорізької округи (затоплені повністю), лютеранські Ямбург Лошмансько-Кам'янського району, Йосифівка та Рибальське Карло-Марксівського району Дніпропетровської округи (затоплені частково).

У зв'язку із затопленням на території німецьких населених пунктів, державою було відчужено 200 особистих володінь громадян німецької національності, 1910 дес. землі, яка знаходилась в їхньому користуванні (в тому числі й 122 дес. садибо-огороди), 45 громадських адміністративних споруд.

Проблему затоплення німецьких населених пунктів, як, до речі, й українських, у вітчизняній історіографії не можна вважати задовільно розробленою. Про неї знаходимо глухі відголоски в енциклопедичних виданнях з історії "російських" німців та менонітів. Певні відображення наявні в німецькомовній літературі, зокрема мемуарного характеру. Коротку розвідку про епізод, пов'язаний із затопленням Кічкаса, свого часу було вміщено в "Der Bote" автором даної публікації в співавторстві з О.С. Тедесевим.

Тому в пропонованій публікації в основному будемо спиратися на архівні джерела та опубліковані матеріали, що мають цінність первинних історичних документів.

1927 р. став останнім роком, коли жителям колоній Кічкас (стара назва - Ейнлагс) та Володимирівка (Кронсвейде) судилося прожити на землі предків. Ця земля для п'ятьох поколінь німецьких та менонітських колоністів стала рідною. Перші поселенці, як відомо, прибули в запорозькі степи на зламі XVIII-XIX ст. Але тепер вулиші й садиби жителів згаданих населених пунктів мали стати дном штучного озера, яке назувати ім'ям взаєм революції.

З огляду на маловивченість історії німців в Україні, пропонуємо через призму долі цих сил, а головно Кічкаса, згадати дніпробудівську сторінку затоплення всіх населених пунктів.

Кічкас, що знаходився біля самого підніжжя греблі майбутньої електростанції, готовили до затоплення найпершим. Саме його жителям довелось витримати на собі все те, що в недалекому майбутньому чекало й на інші українські та німецькі села.

Постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 лютого 1927 р. було дозволено вилучення для потреб будівництва всіх садибних і земельних ділянок в селищі Кічкас з наявними на них будівлями й спорудами, мотивуючи це потребами будівництва.

Будівництво розпочали рішуче. Настильки жваво, що цього не очікували місцеві жителі, які звикли до пустих балочок, що точилися роками. Але вже на початку 1927 р. з'ясувалася вся серйозність ситуації. Тому на найближчому засіданні земельної громади Кічкаса підняли питання про визначення конкретного місця влаштування переселенських хуторів². Друге засідання - 14 лютого - підкреслило хвилювання селян. Зібралися 316 членів громади, прибуло начальство високого рівня. Серед нього був член ЦК КП(б)У, голова правління Дніпробуду Е.І.Квірінг (до речі - сам німець за походженням), представник уряду УСРР Б.К.Вікторов, головний інженер дніпровського будівництва О.В.Вінтер, заступник голови Запорізького окрвіконкуму Іванов,

завідуючий земельним відділом окрвиконкому Войтенко та інш. Повели розмову про те, що держава допоможе збудувати нові будинки неподалік від старого села. Запевнили й в наданні допомоги при влаштуванні на нових ділянках. Обіцяли, що головний тягар фінансового забезпечення візьме на себе Дніпробуд. Сам Квірінг заявив: Дніпробуд незабаром почне відпускати селянам будівельний матеріал за собівартістю, а жителі Кічкаса отримають право першочергового працевлаштування на Дніпробуді. Хоча остання перспектива для менонітського населення, яке традиційно було хліборобським, не була занадто привабливою, все ж початок переселенської епопеї вселяв певні надії.

Те, що обіцянки про пріоритет у наданні роботи на Дніпробуді жителям Кічкаса були лише популізмом, стає зрозумілим після ознайомлення зі свідченнями очевидців щодо організації робочої сили на будівництві. «*Організація праці попервах на новому будівництві була поганенька...* Довелося організовувати біржсу праці в Кічкасі. ...*Величезні черги різношерстого натовпу стоять і ждуть реєстрації з раннього рана до пізньої ночі. Кого тільки тут немає!*¹¹²» - звергав увагу на соціально-політичні контрасти серед будівників сучасник подій. Маса декласованого елементу, яка з'явилася поряд з Кічкасом і в самому Кічкасі, не могла вселити оптимізму його жителям. Новоприбульші, як правило, були голодними та обірваними шукачами будь-якого заробітку, легкої наживи, такими, кого автор цитованого вище фрагменту називав «*мазуриками, вуркаганами найнижчого гатунку*», безпритульними, які прийшли, «*аби тільки дістати номер з Дніпрельстапу і мати право оселитися в бараках*». Для менонітської громади, яка високо цінувала дотримання традиційного господарського, побутового, релігійного укладу, таке сусідство за своєю суттю було руйнівним. Тому повсюдно відчувався дискомфорт і соціальне напруження.

Переселенцям запропонували використати землю, що вже знаходилася в користуванні їхньої громади. Нові садиби мали постати в межах обжитої місцевості, на знайомих землях. Позитивним було те, що переселитися треба було не на далеку відстань, а отже - з мінімальними транспортними затратами. Проте загальна площа землі, яка залишалася в користуванні громади, зменшувалася. Це був мінус.

Незабаром - 3 березня - центральна всеукраїнська газета «*Vісті ВУЦВК*» надрукувала постанову ВУЦВК «*Про вилучення земель і майна в с. Кічкасі Запорізької округи на потреби будівництва гідростанції на р. Дніпро*», у якій зазначалося, що управління Дніпровського будівництва у визначений термін сплатить грошову компенсацію (в постанові називалося - «*винагороду*». - Авт.) селянам за відчуження будівель.

Тон урядової постанови насторожував. Він був безкомпромісним, а зміст не передбачав бажаних соціальних гарантій. Лякали слова: «*Особи, що не вивільнили приміщені у вилучених будівлях у призначений комісією реченець, підлягають виселенню адміністративним порядкам*».

З наближенням тепла тривога людей почала нарости, а сподівання на благополучче переселення - танути, як весняний сніг.

З архівних документів земельного відділу Запорізького окрвиконкому стає зрозумілим, що ці побоювання були виправданими. Низка документів,

датованих початком 1927 р., повідомляє про відсутність належних коштів та достатньої кількості кваліфікованих землемірів, інструменту. Отож, можна зробити висновок, що підготовка до перенесення жителі не була проведена належним чином. Вона не мала шансів пройти безболісно. До плану робіт на 1927 р. по Запорізькій округі змогли включити лише Кічкас, Андріївку, Великий Луг та Кронсвейде.

Право на формування нових поселень, жителям яких централізовано виділялися землі та надавалися державні кредити й пільги, одержали лише бідняцько-середняцька селянська верства та робітники, які працювали на Дніпробуді. Взяв гору класовий підхід. Отож, людей фактично поділили на два сорти. "Капіталісті" відмовляли не тільки в політичних правах, а й в праві на елементарний соціальний захист.

Але й для бідніших не поспішили виділяти кошти. Хоча про фінансування із фонду Дніпробуду вже оголосили через окружну газету "Червоне Запоріжжя".

Відсутність фінансування з боку центру змушувала окружний земельний відділ певний час виконувати землевпорядні роботи самотужки, використовуючи кошти місцевого бюджету та погрожуючи згорнути їх зовсім. Дніпробуд і далі не покривав цих збитків, посилаючись на відсутність відповідних асигнувань за власним кошторисом⁵.

Ситуація заходила у безвихід, безжалісно вимагаючи від селян самообмежень та напруження сил.

Фінансовий тягар намагались перекласти на плечі самих переселенців, визначивши дуже низькі розміри відшкодувань за втрату майна. Більш того, від них вимагали сплачувати з власної кишені гроші на землеустрій нових земельних ділянок.

Цей крок сколихнув невдоволення: За повідомленням окремвідділу, "населення колонії Кічкас категорично відмовилося проти внеску в ОЗВ (окружний земельний відділ. - Авт.) грошей на землевлаштування згідно з арт. 178 Земельного кодексу, а також не виконує натуральні обов'язки згідно з арт. 179 Земельного кодексу".

Аби прискорити свій землеустрій і не опинитися перед лицем майбутньої зими без врожаю, вони, врешті, зважились на збір коштів. Кошти необхідні були хоча б на обводнення нових ділянок, без чого в запорізькому стилі неможливо господарювати.

Ще до початку 1927 р. провели оцінку вартості будівель, що підлягали затопленню, для визначення розмірів компенсації господарям. Але і в цьому не обійшлося без непорозумінь. До складу комісії, яка визначала розмір вартості будівель, не були включені представники місцевої менонітської громади, найбільший авторитетній її діяч. Вірогідно, влада не бажала падавати слово старостам, які в релігійній громаді водночас виконували роль духовних керівників.

Релігійний чинник ставав особливо дражливим для радянської влади. Терпіти поряд із "будівництвом сторіччя" міцний осередок релігійного традиціоналізму влада не могла органічно. Не випадково в процесі розгортання будівництва спостерігаємо ініціювані пею осередки Спілки вояовничих безвірників, а згодом чуємо визнання: "Важче було впоратися з сектантами, що розвелися на Дніпрельстані серед робітників, як черва в

капусті”⁷⁶. Саме до таких “сектантів” влада відносила й менонітів. “Треба остаточно очистити будівництво від попів, сектантів і бузувірів. Там, де виконують заповіти Ільїча, там де праця й наука будують новий соціалістичний світ, немає місця молитовним співам. Їх покривають звуки вибухів, гуркіт машин, рев переможеної води”⁷⁷, - патетично писав більшовицький агітатор.

Як вже зазначалося, цілова вартість відчуженого майна, яку мала сплатити держава, була суттєво знижена. Попередню виплату компенсації не проводили зовсім. Кредити обіцяли давати тільки після початку переселення.

Все це спонукало власників, не чекаючи відшкодування вартості домівок, продавати їх іншим господарям на будівельний матеріал, хоча б і за низькими цінами. Невдовзі це стало неможливим. Прийнята вищезгадана урядова постанова допускала купівлю-продаж майна в Кічкасі лише з дозволу окривоніконому, тобто у ситуацію втрутілись правоохоронні органи та місцева влада. Ще скруtnіше справа складалася для тих, хто не мав власних будівель, а отже, не міг розраховувати на будь-яку грошову компенсацію. Їм пропонували державні кредити, розмір яких становив 400-500 крб. Сума була зовсім недостатньою для влаштування нових господарств. Слід взяти до уваги, що вона дорівнювала тодішньому місячному заробітку інженера Дніпробуду. Зрозуміло, що жителі Кічкаса не бачили великого сенсу від такої допомоги. Адже вона накладала на них нові зобов’язання, обмежувала право вибору місця розташування, змушуючи відволінятись жеребом чи рішенням правління земельної громади.

Зовсім похмурим виглядало майбутнє для сімей інвалідів, вдів, які самотужки не в змозі були звести будівлі. Державні програмами не передбачали будь-яких пільг для таких сімей. Більш того, держава відкидала менонітську ідею взаємодопомоги, зокрема - влаштування сирітських домів виключно на території своїх населених пунктів.

Соціальна незахищеність змушувала багатьох до останнього зволікати з переселенням, іноді орієнтувалася на остаточний відрив від землі, найом на роботу на Дніпробуді, стимулювала самовільне переселення.

18 березня 1927 р. збори Кічкаської земельної громади ухвалили рішення про будівництво переселенських містечок з врахуванням національного складу їх майбутніх мешканців: одне для німецькомовних громадян, інше - для решти. У випадку неможливості саме такого вирішення питання, збори прохали організувати одне селище, “але із заселенням за національною ознакою, тобто одна сторона - німцями, а інша - рештою хліборобів”. Причиною такого прагнення вочевидь була етноконфесійна спільність менонітського населення, його гуртування в релігійній громаді.

Здавалося б, що в такому прагненні не було нічого асоціального. Думку висловлювали відверто в надії на те, що й буде враховано представниками влади. Тим паче, що це був час, коли влада розгорнула кампанію коренізації - підтримки розвитку національних культур політнічного населення країни, розраховуючи тим самим на здобуття його політичної лояльності.

Життя стверджувало: русло цієї політики вдалося занадто вузьким. Бажання німецькомовної більшості влада розцінила, як “занадто

СУМІСЬКА СТАРОВИНА

нації
політ
релігії
корог
влашт
питан
накре
стані
76 (із
плано
збудов
єврейс
шопай

С
культу
лікарн
споруд
повідо
якими
взаємо
німець
товари

Ж
влашт
їх пали

В
етнограф
будинки
держава
трактор

Го
шо більш
культурн
будинок
стояв буд
не були з
радянськ
щоб запо
було б кр

І ти
перед де
молитови
Дніпробу
нікуди - й

Пер

націоналістичне". Воно не узгоджувалося з основами більшовицької політики. Тому врешті сформували дві виселки, але не за національною чи релігійною ознакою, а за класовим принципом - робітничий та селянський.

Термін, протягом якого вимагалось провести виселення, був досить коротким - до осені 1927 р. До 1 вересня 1927 р. мали завершити й влаштування переселенців на нових ділянках.

Неузгодженість дій між органами різних рівнів та галузей щодо багатьох питань, брак коштів та відсутність досвідчених спеціалістів зривали накреслені плани. Станом на 17 серпня 1927 р. закінчили та знаходились в стані закінчення лише 56 (із 130 намічених) домівок робітничого виселку та 76 (із 157) домівок селянського виселку Кічкаса, що становило проти планового 43,1% і 48,4%. Тут ми не торкаємося питання самої якості житла, збудованого "більшовицькими темпами". Як показував досвід землеустрою єврейського населення наприкінці 20-х років ХХ ст., ця якість не витримувала щонаїменішої критики.

Скруте становище в переселенських хуторах складалося в соціально-культурній сфері. Держава не дбала про зведення на нових місцях шкіл, лікарняних корпусів, сельбудинку, пожежного пункту, навіть адміністративних споруд, що знаходились у віданні райвиконкому та сільради. Архівні матеріали повідомляють, що в старому Кічкасі перед такими будинками було 7 будівель, якими раніше відала сільрада, 6 - котрими розпоряджався комітет взаємодопомоги, 31 - райвиконком. Серед останніх було чотири млини, німецька та російсько-українська школи, будинок Единого споживчого товариства, будинок колективу "Дніпровська артиль" та інш.

Жителі Кічкаса та Кронсвейде змушені були не тільки своїм коштом влаштовувати адміністративні будинки на нових місцях, а й забезпечувати їх паливом на наступну зиму.

В старому Кічкасі приреченими на зникнення виявились етнографічний музей перших поселенців менонітської колонії Ейнлаге, будинки перших менонітських колоністів кінця XVIII - початку XIX ст., будівлі державного заводу № 14, на якому в 1922 р. виготовили перший вітчизняний трактор "Запорожець".

Гостро постало питання з культовими спорудами. Влада "не помічала", що більшість населення залишалася релігійною. В старому Кічкасі діяли три культові споруди: молитовний будинок менонітської громади, молитовний будинок євангельської братської громади, православна церква. Не діючим стояв будинок синагоги. У відповідності до тодішнього законодавства, вони не були власністю релігійних громад, становлячи майно держави. Оскільки радянська влада проводила антирелігійну політику, то вона докладала зусиль, щоб запобігти перенесенню цих споруд на нове місце. Для влади, вочевидь, було б кращим, аби їх розібрали на бущівельні матеріали.

І тим не менше, менонітська громада Кічкаса однією з перших порушила перед державними органами клопотання про дозвіл на перенесення свого молитовного будинку до нових поселень. Вона навіть змогла стягнути з Дніпробуду компенсацію за його відчуження. Але ця компенсація канула в нікуди - її передали в фонд райвиконкому.

Перспектива затоплення, помножена на складну економічну і політичну

ситуацію, значно загострила соціальну напруженість в населених пунктах, що мали бути поглинуті водою. Жителі знищували тимчасові знаки, встановлені по лінії відчуження територій, ігнорували виконання окремих рішень та розпоряджень влади. Невлаштованість спонукала до пошуку альтернативних виходів із становища. Гортавочі описи архівних документів Дніпробуду, тих, що довгий час знаходилися на таємному зберіганні, не можна не звернути увагу на заголовки справ: "Заяви... про дозвіл громадян емігрувати в Канаду", "Список осіб, які бажають вийти в Америку". Отож, бачимо - країце майбутнє люди починали шукати поза "країною робітників і селян".

Струмок еміграції, який для менонітів практично не пересихав ніколи, став повноводнішим після більшовицької революції. Анархія, громадянська війна з її розгнузданою стихією людських пристрастей знову підштовхнули менш політично заангажованих людей за кордон. В ленінську Нову економічну політику теж не всі готові були повірити. Тому закономірно, що 1923 р. з Кічкаса емігрувало шість менонітських сімей, 1924 р. - три, 1925 р. - шість, 1926 р. - п'ять. Загальна чисельність цих 20 сімей склала 94 чол. За той самий час з німецькомовних населених пунктів Хортицького району виїхало 418 сімей - 1996 чол. Залишилися ті, хто з оптимізмом уявляв своє майбутнє в Радянському Союзі, хоча таких ставало менше.

31 травня 1927 р. заступник головного інженера Дніпробуду П.П.Роттерт змушений був терміновою поштою інформувати управління головного інженера в Москві про бажання 213 осіб (44 сім'ї) жителів Кічкаса вийти на постійне мешкання до Америки. В списку менонітські прізвища: Петерс, Реймер, Ремпель, Гільденбрант, Янсен, Вібе, Сіменс, Дік та багато інших. Через біль розчарувань, через втрачені надії вони зробили свій вибір.

"Ми ... поселяни с. Кічкаса емігруємо до Канади, внаслідок виселення нас з старих насиджених місць", - писали 24 червня 1927 р. в заявлі на ім'я головного інженера Дніпробуду Я.Ферзе, Я.Классен, І.Мартенс⁸. Меноніти намагалися відстоїти свою етноконфесійну самобутність: свободу релігійної віри, уникнути примусової колективізації, виконання військової повинності, а в більш широкому розумінні - уникнути всезагального зрівняння "зубожеством і недолею".

В червні 1927 р. згідно з типовими актами, частина будівель жителів Кічкаса перейшла з відання відділу відчужень до матеріально-господарчого відділу Дніпробуду. Вірогідно, це були будівлі тих, що вирішили емігрувати⁹.

Але для деяких сімей виникала перспектива реалізації плану еміграції. Сім'ї мали осіб призовного віку. І хоча радянське законодавство допускало звільнення менонітів від несения військової служби за релігійними переконаннями, все ж потрібно було завчасно узгодити питання про еміграцію призовників.

Справа із звільненням від мобілізації виявилася не пустою формальністю. Це мало пояснення. Влада, занепокоєна зростанням еміграційних настроїв, вирішила зашкодити тим, хто налаштувався покинути країну.

Обмеження еміграції здійснювалося за вказівками згори. Центральна влада перекладала провину за "допущення" еміграції на сільські ради.

насе
Хор
пош
чин
згод
з "ос

Кате
діяч,
рекла
тепе
голос
що і

Кічка
напіч
400 ч
терит
розта
торке
приві
агроку

влашт
відног
переко
погаса
власні
сплати
здійсн
- будів
господ

С
несло
безсил
малень
колосн

Пр
Інформ
Д
Л
1930. - С
З
Ч. 6. - Арт
Д
М
Ті

Більш спокійно владою сприймалося переміщення німецького населення в межах Радянського Союзу. Саме весною 1927 р. частина німців Хортицького, Пришибського та Молочанського районів рушила на схід в пошуках краткої долі. Їхали на Урал, Далекий Схід, до Сибіру¹⁰. Дехто таким чином шукав східний коридор для еміграції. Тим, хто не знайшовши там долі, згодом повертається, знову давали наділ землі й наставляли ставитися до них з "особливою увагою".

Пройшов рік. Пройджаючи Кічкасом 7 червня 1928 р. по шляху із Катеринослава до Запоріжжя, відомий український громадсько-політичний діяч, академік Сергій Єфремов занотував у свій щоденник: "Кічкас, центр рекламиованого Дніпрельстану. Німців виселено на степок поодалік. А тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло газасливе місто - з димарями, кантонами, кіно й домами розпусти. Це поки що і все, бо самого Дніпрельстана ще не видко"¹¹.

На адміністративній карті Запорізької округи 1928 р. на території Кічкаської сільради тепер значилось два німецьких виселки. В одному налічувалось 183 господарства - 830 чол., в іншому - 141 господарство - 400 чол. Переважаюча національність громадян визначалася як німецька. На території сільради знаходилась лише одна "установа народсвіти" - школа, розташована в тій частині колонії Володимирівки (Кронсвейде), якої не торкнулося затоплення. Не було ніяких державних, кооперативних, приватних підприємств, закладів торгівлі, медично-санітарних, агрокультурних установ, установ звязку¹². Все потрібно було починати з нуля.

Виселити з насиджених місць і тим вже вважати проблему влаштування людей вирішено - було загальним правилом не тільки по відношенню до німецьких та менонітських населених пунктів. У цьому переконують рядки цифрової звітності. На 1 березня 1929 р. держава погасила лише 61% розміру компенсації, визначеній на той час за відчужену власність - тобто 2440423 крб. (крім того, ще залишалося визначити й сплатити компенсацію 26,3% власникам одиниць дворів)¹³. Причому оплату здійснювали не завжди в грошовому еквіваленті. Розраховувались і бартером - будівельним матеріалом. Чи завжди це було виявом бажання сільських господарів, лишастися лише гадати.

Отож, Дніпровське будівництво, як сколок більшовицької системи, несло тяжкі поневіряння жителям затоплених сіл, сіяло біль, тривогу й безсилия в серцях багатьох громадян. Реальне ставлення влади до цих людей маленькою цівкою точило камінь народної довіри, на якому споруджувався колос нової економічної й політичної системи.

¹⁰ Работа отела отчуждения за время с 16 марта 1927 г. до 1 марта 1929 г. // Інформаційний Листок Дніпростроя. - 1929. - №3. - С.218.

¹¹ Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.Р-246. - Оп.1. - Спр.124. - Арк.1.

¹² Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані. - Х.: ДВОУ "Український Робітник", 1930. - С.5-6.

¹³ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - 1927. - Ч.6. - Арт.36.

¹⁴ ДАЗО. - Ф.Р-673. - Оп.1. - Спр.1612. - Арк.83.

¹⁵ Мальований С. Вказ. праця. - С.24.

¹⁶ Там само. - С.25.

- ¹ДАЗО. - Ф.Р.995. - Оп.49. - Спр.2. - Арк.112.
²Там само. - Оп.29. - Спр.405. - Арк.35-37.
³ДАЗО. - Ф.Р.235. - Оп.4. - Спр.103. - Арк.4, 8, 9; Ф.Р.4177. - Оп.1. - Спр.1256. - Арк.22-27.
⁴Єфремов С.О. Щеленники, 1923-1929. - К.: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. - С.646.
⁵Довідник по населених пунктах Запорізької округи (До округової мапи видання 1928 року). - Запоріжжя: "Комунар", 1928. - С.160-161.
⁶Робота відділу отчуждення за період з 16 березня 1927 р. до 1 березня 1929 р. - С.218.

On the example of one of the settlements - Kichkas village (district of Zaporizhzhya city), which was drawn because of the building of Dnipro Hydroelectric power station, there are investigated the urgency and complex character of social problems, caused by the building of industrial giants.

Отримано 10.12.2006.

ФОТОАРХІВ

Розкопки давньоруського м. Вир. Ліворуч - начальник експедиції В.А. Богусевич, 1959 р.
 Фонди Сумського краєзнавчого музею. Публікується вперше

спорн
Велик

у м.С
різних

(фізкульт
управл
культур
трудячи
масові
праці т
існува
форми на тери

Л на тере

Д Комітет
які об'є

1.
2.

3.
4.

5.

Пе
спорту б
виділив

В проведе
рядок у
наперед
організу

Сер
це свідчи
1939 р.,
автомото

Куд
прорект
педагогіч

КУДРЕНКО А.І.

ФІЗКУЛЬТУРНИЙ РУХ НА СУМЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розглядається процес становлення і розвитку фізичної культури та спорту на теренах Сумської області з дня ІІ заснування і до закінчення Великої Вітчизняної війни.

У січні 1939 р. на карті нашої країни з'явилась нова область із центром у м. Суми. За роки свого існування область досягла високих результатів у різних галузях народного господарства.

Одним із важливих напрямків життедіяльності області став фізкультурний рух. Уже на початку 1939 р. був створений обласний орган управління розвитком фізичної культури і спорту - Комітет у справах фізичної культури і спорту виконавчого комітету Сумської обласної Ради депутатів трудящих. Створенню Комітету передувала велика робота з організації масового фізкультурного і спортивного руху з метою підготовки молоді до праці та оборони Батьківщини. Необхідно було зібрати разом все те, що існувало в окремих районах до створення області, знайти найефективніші форми і методи організації подальшого розвитку фізичної культури та спорту на території Сумської області.

Метою даної статті є висвітлення розвитку фізичної культури і спорту на теренах Сумської області у 1939-1945 рр.

Для проведення фізкультурно-масової роботи новоствореному Комітету у справах фізкультури і спорту було виділено 15 штатних одиниць, які об'єдналися у наступну структуру:

1. Голова комітету - 1 чол.
2. Навчально-спортивний відділ - 5 чол.
3. Організаційно-інструкторський відділ - 3 чол.
4. Фінансово-господарська частина - 5 чол.
5. Економіст-плановик - 1 чол.

Першим головою обласного Комітету у справах фізичної культури і спорту був призначений В.М. Майський. Виконком Ради депутатів трудящих виділив на утримання керівної ланки комітету 5815 крб.

В цілому ж, відповідно до першого бюджету Сумської області на проведення фізкультурно-масових заходів було закладено 271 тис. крб. Цей рядок у бюджеті свідчить про те, що розвиток фізичної культури в області напередодні Великої Вітчизняної війни не залишався поза увагою державних органів управління.

Серед найбільш поширені в області були технічні види спорту. Про це свідчить той факт, що вже у перші місяці своєї роботи, а точніше - у квітні 1939 р., Комітет у справах фізичної культури і спорту створив обласний автомотопункт. Незважаючи на скрутне економічне становище області, для

Кудренко Анатолій Іванович - кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

організації роботи автомотопункту було придбано дві автомашини, три мотоцикли та виділено 10 тис. крб. із державного бюджету. Першим приміщенням автомотопункту став Червоний куток педагогічного інституту за адресою: Комунальний провулок, будинок 4 (нині - вул. Терезова).

Особливою популярністю напередодні війни користувались також масові змагання з гімнастики. У квітні 1939 р. була прийнята Постанова оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР по Сумській області "Про проведення гімнастичних свят в області та зокрема в м. Суми". Підкреслюючи, що гімнастика потребує значної уваги як основний засіб із заличенням трудящих до заняття фізичною культурою, Постановою визначалась мінімальна кількість учасників гімнастичних свят у різних містах області.

Такий підхід до планування розвитку фізичної культури, коли планові показники затверджувались "зверху", був характерним для держави протягом десятків років, що, очевидно, і є головною причиною приписок та окозаміловання, "розкіш" яких у звітах фізкультурних організацій припадає на 60-70-ті рр. ХХ ст. Щодо гімнастичних свят, які проводились у травні 1939 р., то кількість учасників визначалась таким чином: м. Суми - 2500 фізкультурників; м. Конотоп - 1550; м. Ромни - 1010; м. Шостка - 1500; м. Глухів - 950; м. Охтирка - 650.

Десятки тисяч мешканців Сумської області брали участь у фізкультурно-масових заходах, багато з них були членами різних спортивних організацій. Напередодні Великої Вітчизняної війни до послуг трудівників області було 9 стадіонів, 2 будинки фізичної культури, 5 водних станцій, 28 спортивних залів, сотні волейбольних, баскетбольних та інших спортивних майданчиків.

Фізична культура увійшла у побут колгоспників, робітників радгоспів та МТС. Уже у 1939 р. цілий ряд колгоспних фізкультурних колективів були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Одним із перших такої честі був удостоєний колектив фізкультури колгоспу "Гай" Тростянецького району. Серед кращих колективів на Виставці були представлені фізкультурний колектив Сильченківської середньої школи Талалаївського району, колектив фізкультури Півненківського цукрового комбінату Тростянецького району.

У 1941 р. на Всесоюзній сільськогосподарській виставці Сумщину представляли два колективи фізичної культури та сім громадських інструкторів фізичної культури. Серед кращих спортивних інструкторів - передовики сільського господарства. Вони допомагали в організації спортивних секцій, проводили спортивні змагання, готували фізкультурників до складання нормативів комплексу "Готовий до праці і оборони СРСР" (ГПО).

У передвоєнні роки значна увага приділялась розвитку фізичної культури серед школярів. Вони брали участь не тільки в обласних, але й у республіканських змаганнях. Значна частина школярів віддавала перевагу військово-прикладним видам спорту. У 1940 р. Сумська область відрядила на республіканські відбіркові змагання у м. Київ дві збірні команди школярів у складі 38 чоловік, що свідчило про потужний резерв спортсменів.

Військово-технічні види спорту широко культивувались організаціями Осоавіахім Роменського району, створеними ще у 1936 р. Суттєвий внесок у

СУМС
підго
ство
авіац
до Ве
район

Найв
Конс
створ

Почал
багат
допом
Своер
компл

1
слід ві
на Сум
60-ти
шешоло
група

Е
шлях
викона

Ц
внесок
Ф
таких в
Герой
П.О.Мі
ЛЯ.Наго
За

народн
фізично

Пі
роботу
віднови
спорту п
р. викон
про підг
 сезону.
проводи
організа
ковзанки
З тис. кр
відер вод

підготовку майбутніх воїнів зробила Сумська окружна Рада Осоавіахім, створена ще у 1926 р.¹

У ці ж роки виникла Й Глинська райрада Товариства сприяння обороні, авіації та хімічному будівництву, одна з найкращих на Роменщині². З 1929 р. до Великої Вітчизняної війни підготовку водії проводив Велико-Бубнівський районний відділ Українського товариства друзів автомобіля і доріг (Автодор)³.

Молодь області у передвоєнні роки виявила особливу увагу й до авіації. Найвідомішою організацією, яка об'єднувала майбутніх льотчиків, стало Конотопське відділення Всеукраїнського товариства авіації і повітраплавання, створене ще у двадцяті роках⁴.

Мирна праця радянських людей була перервана 22 червня 1941 р. Почалась Велика Вітчизняна війна. Більшість спортсменів взяли до рук зброю, багато з них активно боролися в тилу у ворога. Спортивна підготовка допомагала їм переносити труднощі та поневір'яння військового життя. Своєрідним еталоном високої фізичної підготовки до військового життя став комплекс "Готовий до праці та оборони СРСР" (ГПО).

Героїчними подвигами прославилися багато спортсменів. Особливо слід відзначити лижників-партизанів. Так, наприклад, під час військових дій на Сумщині розвідники партизанського загону С.А.Ковпака доповіли, що в 60-ти км від місця дислокації загону через шість годин пройде ворожий ешелон, завантажений танками та бойовою технікою. Негайно була підібрана група лижників, яку очолив інструктор фізкультури Д.Черемушкін.

Вісімнадцять лижників із вибухівкою в рюкзаках вирушили в пелегкий шлях до залізничної гілки Конотоп-Ворожба. Завдання було успішно виконане - ворожий ешелон до фронту не дійшов⁵.

Це лише один приклад фронтових буднів, який підтверджує суттєвий внесок фізкультурників у Перемогу.

Фізична культура та спорт були складовою частиною способу життя і таких наших земляків, як тричі Герой Радянського Союзу І.І.Кожедуб, двічі Герой С.П.Супрун, Герой Радянського Союзу В.М.Жигала та П.О.Мірошниченко, повних кавалерів ордену Слави М.Г.Пархоменка та І.Я.Нагорного, які успішно били ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни.

За час окупації фашистами був нанесений величезний збиток народному господарству області. Не стала виключенням і матеріальна база фізичної культури, яка у більшості міст і сіл була практично знищена.

Після звільнення області у вересні 1943 р. почали поновлювати свою роботу й спортивні організації. Уже восени цього року одним із перших відновив роботу Сумський міський комітет у справах фізичної культури та спорту під керівництвом П.Гарагатого. Завдяки його ініціативі 20 грудня 1943 р. виконком Сумської міської Ради депутатів трудящих прийняв Постанову про підготовку спортивних організацій м.Суми до зимового спортивного сезону. Звичайно ж, складність післявоєнного стану міста не дозволяла проводити масові спортивні заходи, тому головна увага приділялась організації відпочинку трудящих. Виконком ухвалив рішення про обладнання ковзанки на території міського скверу ім.В.І.Леніна. Для цього було виділено 3 тис. крб. із місцевого бюджету та дано дозвіл взяти із міської мережі 8 тис. відер води, що складало значну частину від водозабезпечення міста в цілому⁶.

Поступово відновлювали роботу й інші фізкультурні організації та добровільні спортивні товариства (ДСТ). Так, на кінець 1943 р. в області функціонували 321 колектив фізичної культури, 98 із них знаходились у сільській місцевості.

Більше 4 тис. фізкультурників зміцнювали своє здоров'я у спортивних секціях і групах цих колективів (Таблиця 1).

№ п/н	Показники	1943 рік	1944 рік	1945 рік	1946 рік	1947 рік
1.	Кількість колективів фізкультури у т.ч. колгоспних колективів фізкультури	321	450	876	825	835
		98	167	177	181	202
2.	Загальна кількість фізкультурників в т.ч. колгоспників	4072	12234	28704	40517	45838
		852	4132	4658	4967	5185

Таблиця 1

Серед фізкультурників 1943-1945 рр. основну частину становили жінки.

Значна частина роботи з відновлення фізкультурного руху на Сумщині була проведена в 1944-1945 рр. До кінця 1944 р. в області відновили роботу 3 міські та 23 районні комітети з фізичної культури і спорту, обласні ради ДСТ "Динамо", "Спартак", "Більшовик", "Здоров'я", створюється ВДСТ "Трудові резерви".

Почали роботу районні ради "Локомотив" та міжрайради "Спартак". Серед спортивних товариств, що не мали обласних рад, - "Цукровик" (5 організацій), "Авангард", "Азот", "Моноліт" та "Нафтоворик". Головним завданням фізкультурних організацій у 1944-1945 рр. було підготувати резерви для Червоної Армії. Про успішне його виконання свідчать цифри. За весняні роки та після звільнення області від фашистських загарбників у колективах фізкультури було підготовлено 8860 бійців-рукопашників, 28707 бійців-лижників, 1500 автоматників, 642 кулеметники, 41518 гранатометальників, навчили плавати 2803 чоловіки.

Обласний Комітет у справах фізичної культури і спорту відповідно до наказу Всесоюзного комітету від 15 січня 1944 р. повинен був вирішувати такі завдання:

1. Всебічне зміщення і розгортання спорту у фізкультурних колективах підприємств, навчальних закладів, колгоспів, у підрозділах Всевобучу і на цій базі подальше розширення роботи з фізичної підготовки резервів Червоної Армії.

2. Впровадження спортивно-технічних досягнень спортсменів із всіх видів спорту і подальший рух уперед у справі завоювання ними нових спортивних висот.

3. Проведення системної і регулярної спортивної роботи у районах, містах, спортивних товариствах на основі календарних планів, розроблених з урахуванням місцевих умов.

4. Виховання нових молодих спортивних кадрів.

5. Підготовка кваліфікованих тренерів і застачення нових кадрів

6. Стимулювання колективів фізичної культури до розгортання спортивної діяльності у справі подальшого росту спортивної майстерності⁷.

Аналіз архівних матеріалів, результатів опитування ветеранів, вивчення довідкової літератури свідчать про те, що в Сумській області успішно вирішувались практично всі перераховані вище завдання. Виняток становить лише друге завдання, оскільки рекорди області у всіх видах спорту залишалися на рівні II-III спортивних розрядів.

Заради справедливості слід відзначити, що спроби підвищення майстерності спортсменів здійснювалися за рахунок проведення змагань різного рангу та інших спортивних заходів на рівні області. Най масовішими були змагання з комплексу ГПО серед підрозділів Всеобучу, зимовий профспілково-комсомольський лижний крос та літній крос. В останньому лише у 1944 р. взяло участь 59519 фізкультурників та спортсменів. Лижний крос у 1944 р. був присвячений 26-й річниці Червоної Армії. Участю у ньому фізкультурники висловлювали палку підтримку персональній ході Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на важке становище з лижним інвентарем (на 31 лижній станції, відновлені у 1944 р., було лише 1220 пар лиж), у кросі, що проходив у всіх районах області, взяли участь більш ніж 44 тис. спортсменів. Багатьом із них довелося "розчехлити" особисті лижі доволіної пори і стати на них уперше за 3 роки.

Найбільш яскравим обласним фізкультурним заходом 1944 р. стало спортивне свято, присвячене річниці визволення Сумщини від німецької окупації. У змаганнях взяли участь 16624 фізкультурники. Найпопулярнішими видами спорту серед молоді в цей період були легка атлетика, лижні перегони, спортивні ігри, гімнастика, рукопашний бій, плавання.

На початок 1945 р. у 321 колективі фізичної культури було організовано 512 секцій з різних видів спорту, тобто в середньому 1-2 секції на колектив. У секціях тренувалося більш ніж 12 тис. чоловік. Проте лише 165 спортсменів стали розрядниками у 1944 р. При цьому II спортивний розряд виконали 8 спортсменів, III - 157.

Дуже важке становище складалося в області з фізкультурними кадрами. Більшість членів фізичної культури захищали Батьківщину. З тих, хто залишився на окупованій території або повернувся з фронту, далеко не всі могли продовжувати роботу. Це привело до того, що у 1944 р. з 80-ти штатних фізкультурних працівників не було жодного з вищою освітою, лише 4 мали середню спецосвіту.

Істотна увага приділялась відновленню матеріальної бази фізичної культури і спорту. Тільки за рік вдалось відновити чотири стадіони, 411 спортивних майданчиків, 20 футбольних полів, 31 гімнастичне містечко, 2 водні стапці, 31 лижну станцію, 7 бігових доріжок з гаревим покриттям. Посильну підтримку відновленню фізкультурного руху надавав виконком Ради депутатів трудящих. У 1944 р. на розвиток фізичної культури було асигновано 112350 крб. Такої суми було цілком достатньо, оскільки фактично обласним комітетом у справах фізичної культури і спорту було використано лише 76208 крб. Частково були використані й гроші, виділені на проведення спортивно- масових заходів.

Пояснюються такий стан справ кількома причинами. Головна з них та, що обласний Комітет у справах фізичної культури і спорту у першому півріччі

1947
рік
835
202
45838
5185

практично не працював і всі заходи проводились у другому півріччі. Серед недоліків планування було й те, що ряд заходів для сільських фізкультурників було сплановано на період збору врожаю.

Незважаючи на те, що фінанси, які виділялися на розвиток фізичної культури у 1944 р., використовувались не повністю, у подальшому спостерігається тенденція їх росту. Так, у 1945 р. з бюджету області Комітету у справах фізичної культури було виділено вже 184 тис. крб. Допомога фізкультурному руху з боку облвиконкому полягала не тільки у фінансуванні. Уже у лютому 1944 р. була прийнята постанова "Про хід відновлення фізкультурної роботи в районах Сумської області", де відзначилися позитивні приклади у відновленні фізкультури та підкреслювалася необхідність активізації фізкультурного руху в окремих районах області⁸. З цією метою було поставлене завдання до 10 березня 1944 р. призначити голів районних комітетів у справах фізичної культури і спорту. У травні того ж року було прийняте рішення "Про розвиток фізкультурної роботи в літній період 1944 року". У фізкультурних організаціях області зарік планивалися підготувати 150 громадських інструкторів з комплексу ГПО, рукоючого бою, плавання та водних переправ, гімнастики, 300 інструкторів з народних та спортивних ігор.

Виконком зобов'язав голів міськ- та райвиконкомів рад депутатів трудящих повернути фізкультурним організаціям стадіони, спортивні зали, а де їх не було - організувати будівництво нових, виділивши для цього найзручніші місця і приміщення⁹.

Не менш важливим для розвитку фізичної культури була і спільна постанова виконкому Сумської обласної Ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У від 26 грудня 1944 р. "Про заходи по покращенню і розвиток масової фізкультурної та спортивної роботи в області". Підбиваючи підсумки розвитку фізкультурного руху за 1944 р., у постанові поряд з позитивними моментами відзначалася і суттєві недоліки. Так, у семи районах на кінець року не були створені райспорткомітети, неповністю відбудовані 8 стадіонів і т. ін.

Відповідно до плану на 1944-1945 рр., фізкультурні організації повинні були підготувати 9000 лижників, 4000 бійців, які володіють штіком, 1000 плавців, 8000 значкістів ГПО I ступеня, 85 - II ступеня, 6000 - БГПО, більше 300 розрядників та спортивних суддів. Серед заходів, запланованих на 1945 р., були літні та зимові спартакіади області, розіграш Кубку області з футболу та інші.

Одним із напрямків впровадження фізичної культури у життя трудящих Сумщини у воєнні і післявоєнні роки стала популяризація комплексу "Готовий до праці і оборони СРСР". Динаміка росту числа значкістів ГПО може бути однією із характеристик масовості фізичної культури в цілому (Таблиця 2).

Ступені комплексу ГПО	Число значкістів за роками			
	1944	1945	1946	1947
БГПО	1635	3358	1292	4508
ГПО-I ступінь	4735	8916	6318	7661
ГПО-II ступінь	4	---	40	96

Таблиця 2

ГПО.
ГПО
почат
підгот

Сумщ
фізичн
лижни
склада

Перемо
1:38.01
засудж
олімпії
майстр

С
сумчан
ІІІ розр
зайняв
жінок п
роряд).
9 чолові
П місце
призері

Та
культур
фізкульт
фашистс
же спор
тільки у
ресурсі

Де
Та
Та
Та
Бес
- Запорожськ
ДА
Та
Та
Та

Then
Sport on the

Олім

Серед
рників
лти тури
гається
їзичної
з боку
р. була
йонах
пти тури
йонах
944 р.
орту. У
роботи
валося
го бою,
них та
утатів
зали, а
цього
пільна
бюро
гиток
заочні
оряд з
йонах
вані 8
евинні
звішів,
не 300
., були
ш.
ящих
лексу
з ГПО
блому

Як видно з таблиці, спостерігається порічне збільшення значкістів ГПО. Виняток становить лише 1946 р., коли кількість значкістів БГПО та ГПО I ступеня зменшилася. З нашої точки зору, це було наслідком відміни початкового військового навчання у семирічних школах та допризовної підготовки лівчач у школах і технікумах.

Закінчувалась одна з найкровопролитніших війн - Велика Вітчизняна. На Сумщині життя поступово входило у мирне русло. Продовжувала розвиватися фізична культура. 20 лютого 1945 р. в області були проведені перші змагання з лижніх перегонів. Інтерес до них зрос ще й тому, що із числа переможців складалась збірна команда для участі у республіканських змаганнях.

Лижники змагались на дистанціях 10 км (жінки) та 20 км (чоловіки). Переможцем серед чоловіків став В.І.Поляков (Суми), який показав результат 1:38.01, що відповідало нормативу II спортивного розряду. Згодом він став заслуженим тренером СРСР, працював у спорту до 80-річного віку. Виховав олімпійського чемпіона В.С.Голубничого та багато інших спортсменів, які стали майстрами спорту СРСР, чемпіонами та рекордсменами країни та республіки.

Серед призерів першості області з лижніх перегонів 1945 р. були сумчани М.Лисихін (1:42.37) та М.Шамов (1:43.13), які виконали норматив III розряду. Третій призером на цих змаганнях також став спортсмен, який зайняв четверте місце, - А.Іванов (Суми). Його результат - 1:48.39. У змаганнях жінок перемогли також сумчанки. Перше місце завоювала Чигрин (1:02.56 - П розряд). За підсумками змагань була сформована збірна команда області у складі 9 чоловік, яка взяла участь у республіканських змаганнях у м.Харків, де зайняла II місце, поступившись тільки господарям лижні. Перших післявоєнних призерів республіканських змагань шанували на Сумщині, як геройв.

Таким чином, з перших днів заснування Сумської області фізична культура і спорт не випадають з поля зору її керівництва. Головною метою фізкультурного руху напередодні війни та після звільнення області від фашистських загарбників була підготовка резервів для Червоної армії. Розвиток же спорту дещо відставав від інших областей, створених набагато раніше. І тільки у 1945 р. лижники Сумщини одними з перших стали призерами республіканських змагань.

¹ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-144. - Оп.1.

² Там само. - Ф.Р-5817.

³ Там само. - Ф.Р-6163.

⁴ Там само. - Ф.Р-4985.

⁵ Бессмертные подвиги советских спортсменов в годы Великой Отечественной войны. - Запорожье, 1973. - С.9.

⁶ ДАСО. - Ф.Р-6. - Оп.6. - Спр.1.

⁷ Там само. - Ф.Р-3287. - Оп.1. - Спр.9.

⁸ Там само. - Ф.Р-2196. - Оп.9. - Спр.22.

⁹ Там само. - Спр.47. - Арк.44.

There is viewed the process of creation and development of Physical Education and Sport on the territory of Sumy region since its establishment till the end of the WW II.

РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВИДАННЯ

Дмитро Веденєєв, Дмитро Будков

Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках. Монографія. - К.: Вид-во "К.І.С.", 2006. - 312 с.

Книга київських дослідників Дмитра Веденєєва та Дмитра Будкова присвячена історії української дипломатії перших років її існування. Незважаючи на значну кількість праць, що побачили світ протягом останніх десяти років, тема становлення і розвитку зовнішньополітичної служби України у 1917-1923 рр. є актуальною і заслуговує на фундаментальне наукове дослідження. Ще й сьогодні існують певні прогалини у вивчені цієї проблеми. Тому можна вітати спробу знаних дослідників діяльності зовнішньополітичного відомства України на зорі його виникнення заповнити ці прогалини.

Предметом свого монографічного дослідження автори обрали процес творення державних установ України, які безпосередньо здійснювали зовнішньополітичну діяльність, звернувши основну увагу на структуру і функції зовнішньополітичної служби.

Структура роботи обумовлена авторським розумінням предмету дослідження і складається із переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, поділених на підрозділи, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури та фотоматеріалів.

У вступі (с.6-12) автори обґрунтують актуальність теми, визначили об'єкт і предмет дослідження, сформулювали мету і завдання роботи, окреслили її хронологічні рамки, наукову новизну і практичне значення.

У першому розділі "Стан наукової розробки та джерельна база дослідження проблеми" (с.13-57) подано широкий історіографічний огляд проблеми, окреслено напрямки і тенденції у її вивчені та інтерпретації. Цілком діречно автори визначили етапи вивчення досліджуваної теми: 1) початок 20-х - кінець 40-х рр. ХХ ст., 2) 50-80-ті рр., 3) новітній етап.

Досить докладно охарактеризовано закордонну і радянську історіографію проблеми. Автори проаналізували широке коло джерел, використаних при написанні книги. По-перше, це документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф.1, 2, 4, 1074, 1075, 1077, 2592, 3512, 3696, 3766, 4186, 4456), Центрального державного історичного архіву України у м.Львові (Ф.581), Державного архіву Служби Безпеки України (Ф.6), по-друге, опубліковані джерела - збірники законів і постанов українських урядів щодо закордонних

інституцій, документи, надруковані на сторінках "Красного архива", "Красной летописи", мемуарна література тощо.

Другий розділ "Перші кроки на шляху становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради УНР (березень 1917 - квітень 1918 рр.)" (с.59-91) присвячено початковому етапу створення зовнішньополітичного відомства, а саме за часів Першої УНР. У першому підрозділі показано суспільно-політичні передумови участі України у міжнародних відносинах, визначено етапи формування служби міжнародних зв'язків України періоду Центральної Ради, з'ясовано роль окремих діячів у становленні зовнішньополітичного відомства. У другому підрозділі йдеться про утворення центрального апарату відомства закордонних справ та його структурних підрозділів - політичної секції, департаменту, відділів. Третій підрозділ присвячено розбудові дипломатичного представництва України за кордоном у формі дипломатичних делегацій, представництв і місій, показано законотворчі акції Центральної Ради у цій галузі, процес відкриття та діяльності постійних дипломатичних представництв іноземних держав в Україні. У четвертому підрозділі проаналізовано перші спроби започаткування консульського представництва. В останньому підрозділі розкрито особливості формування кадрового складу зовнішньополітичного відомства.

У третьому розділі "Становлення зовнішньополітичного апарату української держави гетьмана П. Скоропадського (квітень - грудень 1918 р.)" (с.92-129) акцентовано увагу на заходах гетьмана та його уряду у розбудові зовнішньополітичного відомства. У першому підрозділі йдеться про державно-правові засади та основні напрямки зовнішньої політики, заходи влади щодо налагодження відносин з країнами Четверного (Чотвірного) союзу, Радянської Росії, країнами, що утворилися на території колишньої Російської імперії, спроби порозумітися з країнами Антанти. У другому підрозділі охарактеризовано структуру і функції Міністерства закордонних справ, зокрема, показана роль окремих підрозділів у здійсненні зовнішньої політики Української Держави - канцелярії міністра, загального і політичного департаментів, відділів особового складу, бухгалтерсько-господарського, юридичного, архівного, дипломатичного, консульського, політичного, преси. Третій підрозділ присвячено процесу формування постійного представництва Української Держави за кордоном. Це - дипломатичні представництва, тимчасові дипломатичні установи, військова дипломатія. У четвертому підрозділі показано роботу уряду та МЗС по відкриттю консульського представництва за кордоном - генеральних консульств, консульств, віце-консульств та консульських агенцій, визначено іноземні консульські установи, що діяли в Українській Державі. Кадровий склад відомства міжнародних зносин характеризується у п'ятому підрозділі. Зокрема, висвітлено процес підготовки фахівців зовнішньополітичної діяльності у новоствореному спеціальному навчальному закладі - консульських курсах при Українському товаристві економістів, а також на консульському факультеті Близькосхідного інституту.

Четвертий розділ - "Подальший розвиток зовнішньополітичної служби в період Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918 - листопад 1920 рр.)" (с.130-191) - є ключовим у монографії. За широтою та

обсягом поданої інформації він найбільший. У першому підрозділі охарактеризовано державно-правові засади та основні напрямки зовнішньої політики Другої УНР, спроби налагодження стосунків з країнами Антанти, діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції. У другому підрозділі показано структуру і функції центрального апарату МЗС, нововведення у структурі відомства, зокрема, запровалження історичного комітету міністерства, з'ясовано ступінь узгодження дій різних структурних підрозділів зовнішньополітичного відомства. У третьому підрозділі охарактеризовано дипломатичне відомство Західноукраїнської Народної Республіки та вплив Акта Злуки УНР і ЗУНР на діяльність МЗС. У четвертому підрозділі йдеється про формування постійного представництва УНР за кордоном, діяльність українських делегацій у Москві, Варшаві, Парижі, до Ліги Націй, охарактеризована робота посольств, надзвичайних дипломатичних місій, дипломатичних представництв, військової дипломатії, визначено основні організаційні форми військово-дипломатичної активності: військовий агент, військово-дипломатичні місії, групи військових радників, військово-санітарні місії у справах репатріації, окрім військово-дипломатичні ембасії зі спеціальними дорученнями. У наступному підрозділі проаналізовано процес формування консульських установ УНР за кордоном. Шостий підрозділ присвячено проблемам управління закордонними представництвами УНР. Охарактеризовано організаційні форми роботи відомства, визначено суб'єктивні й об'єктивні труднощі у діяльності представництв. Показано досвід інспектування дипломатичних установ ембасарами Директорії, організації закордонних нарад послів і голів дипломатичних місій УНР, створення координаційного органу української дипломатії - Експозитури та "Відділу підтримки постійного зв'язку між урядом УНР і його посольствами та місіями за кордоном" (Прага). Передостанній підрозділ стосується діяльності Державного Центру УНР в еміграції в перші роки його існування. Саме цей орган за умов пришинення існування самостійної української державності репрезентував перед світовим товариством законне право українців на незалежне існування. Завдяки йому ще тривалий час у багатьох країнах діяли посольства і місії УНР, що виконували величезну дипломатичну, політичну й інформаційну роботу. В останньому підрозділі приділено увагу кадровому складу зовнішньополітичного відомства УНР, охарактеризовано діяльність найбільш відомих постатей української дипломатії цього періоду.

П'ятий розділ монографії "Особливості зовнішньополітичного курсу та формування міжнародного відомства Радянської України (1918-1923 pp.)" (с.192-217) присвячено радянському зовнішньополітичному відомству. Структура розділу майже цілком відповідає попереднім розділам, тобто автори визначили державно-правові засади та основні напрямки діяльності Народного комісаріату закордонних справ УСРР, етапи історії зовнішньої політики, охарактеризували структуру і функції центрального апарату та структурних підрозділів НКЗС, процес організації дипломатичного і консульського представництва за кордоном. Проте введи окремий підрозділ про взаємовідносини і співпрацю радянської дипломатії і спеціальних служб - Всесоюзної надзвичайної комісії, Державного політичного управління,

В настава в ти Довед пошиці Кому Закорг входи. У особли форму внутрії Е зовніш центра націон служби власно Д.Буд зовніш історії (с.245- П. фотодоп і грома зовнішній політич Ві зауваже поруше цифрою і літера відповід зберігає автори п. У з кількості взагалі в Зустріча Наприкл гандисті або слов "справин розвідува (с.123) за речення: займали

В ньому йдеться про відкриття при радянських дипломатичних представництвах в деяких країнах Європи і Азії резидентур зовнішньої розвідки, а в тих країнах, де дипломатичних місій не було, - нелегальних резидентур. Доведено, що для збирання розвідувальної інформації і підтримки роботи з метою поширення "світової революції" радянське керівництво використовувало Комуністичний Інтернаціонал, основним інформаційним партнером Закордонного відділу ЦК КП(б)У був НКЗС УСРР. До складу Колегії НКЗС входили заступники голови ВУНК-ДПУ республіки, зокрема, В.Балицький.

У висновках (с.218-223) автори підсумували викладене, визначили особливості розбудови головних зовнішньополітичних інституцій, які формувалися у вкрай несприятливих для України міжнародних та скрутних внутрішніх умовах, обстановці тривалих бойових дій.

Вони з'ясували головні "закономірності" формування зовнішньополітичної служби та окремих її складових за умов розпаду централізованої унітарної імперії і виникнення на її уламках незалежної національної державності, постановили питання про специфічну модель служби міжнародних зносин новонародженої держави на час переходу до власного суверенного державного механізму. У додатках Д.Веденєєв та Д.Будков подали короткі біографічні дані про окремих діячів зовнішньополітичної служби (с.224-244) та бібліографію своїх праць з історії зовнішньої політики України доби державотворення 1917-1923 рр. (с.245-249).

Після списку використаних джерел і літератури (с.250-296) розміщено фотодокументи (без нумерації сторінок) - портрети вітчизняних державних і громадсько-політичних діячів, які брали активну участь у розбудові зовнішньополітичної служби та представників іноземних зовнішньополітичних і військових відомств.

Відзначаючи достоїнства рецензованої праці, слід висловити і ряд зауважень. У першому розділі монографії, починаючи зі сторінки 46, була порушена нумерація посилань. Наприклад, якщо у тексті за посиланням під цифрою 140 йдеться про С.В.Віднянського, то у списку використаних джерел і літератури під цим номером згадується праця Р.Г.Симоненка, проте відповідає дійсності посилання під цифрою 141. Далі по тексту це порушення зберігається до кінця книги. Аналізуючи зарубіжну історіографію 20-40-х рр., автори подали роботу, датовану, наприклад, 1958 р. (с.16, 252).

У книзі відсутня певна формальна сторона будь-якого видання - тираж, кількість умовно-друкованих аркушів тощо, хто здійснював коректуру (і чи взагалі вона проводилася). На жаль, коректура книги зроблена неякісно. Зустрічаються описки, пропуски розділових знаків, літер і слів, русизми. Наприклад, у такому реченні, як "Отамана вдало використали пропагандистські української політичної еміграції" (с.214) явно пропущено слово або слова, замість слова "серед" подається "среди" (с.211), "вторався" - "справився" (с.226). У реченні "Російська Федерація..., розкривала розвідувально-підривну активність з метою повалення гетьманської влади" (с.123) замість слова "розкривала" слід читати "розвивала". Незрозумілими є речення: "Царські генерали К.Середін і В.Баженов до Скандинавських країн займали посади послів на Доні" або "Відзначив себе посол України у

Німеччині, німець по національноті барон Ф.Штейнгель, член проводу ТУПу, товариш голови Українського Наукового Товариства..." (с.125). Втім, очевидно, ці питання слід віднести до видавця.

Авторам варто було б скласти іменний покажчик, що розширило б інформативну базу монографії. Без сумніву, є сенс і в подачі у додатках біографій діячів (за визначенням авторів, найбільш активних організаторів зовнішньополітичного відомства) проте автори занадто вибірково підійшли до цього питання. По-перше, біографії більшості представлених осіб вже відомі з публікацій вітчизняних дослідників, по-друге, не згадуються деякі керівники зовнішньополітичного відомства, наприклад, Ю(Г).Афанасьев, К.Мацевич, В.Темницький, Я(І).Тохаржевський-Карашевич, голови надзвичайних дипломатичних місій, посольств, про яких бракус біографічних даних і які були не менш активні на ниві зовнішньої політики.

Загалом, рецензована праця Д.Веденеєва та Д.Будкова заслуговує на увагу читальської аудиторії, вона виконана на належному науковому рівні і стане у пригоді не тільки науковцям у галузі історії України, історії дипломатії, але й викладачам і студентам Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, слухачам Дипломатичної академії України при МЗС та всім, хто цікавиться історією українського народу, становленням української державності та формуванням вітчизняної зовнішньополітичної служби.

ВЛАСЕНКО В.М.

* * *

Сотрудники Императорского Эрмитажа. 1852-1917. Библиографический справочник / Авторы-сост.: Г.И.Качалина, В.Ф.Маришкина, Е.М.Яковлева; дораб. и подгот. к изданию: В.Ф.Маришкина, Е.М.Яковлева. - СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. - 274 с. [в надзагл.: Государственный Эрмитаж].

Ермітаж - один з найстаріших та найбільших музеїв світу. Його історії присвячено багато видань, що розповідають про будівництво споруд та залів, формування колекцій, створення публічного музею і перетворення його на науковий центр. У цих роботах значне місце приділено співробітникам Ермітажу, які зробили свій внесок у світову історію та культуру. Дуже часто інформація про них є оцінка наукової та музеїної діяльності вилітіні у загальну канву історії музею й обмежені періодом ермітажної діяльності. Як правило, згадуються лише найбільш відомі вчені, хранителі, реставратори.

Довідник, що пропонується читачам - це перше видання біографій 125 співробітників Імператорського Ермітажу - директорів, хранителів, реставраторів, чиновників, гоф-фур'єрів та інших осіб, які працювали у музеї з 1852 - дати відкриття Нового Ермітажу - до 1917 р. (прізвища подано в

алф
спів
ще.
185
цює
час
виш

відо
спра
Дер
вклі
не з
знач

Кате
евро
поча
малв
мист
рече
Ермі
вели
за ко
та гр

періо
зали

Євро
устан

I. Зам
цього

по Эр
збере
засно

увійш

відділ
Ним с

Ермі
співр
розгля
перед

головоду
Втім,
чило б
штатах
аторів
ірково
их осіб
їдеякі
асьев,
олови
річних
зус на
стане
її, але
льского
тичної
ароду,
нної
О. В. М.

1917.
нина:
нию:
тажа,

сторій
залив,
ого на
никам
часто
гені у
ті. Як
тори.
їй 125
телів,
музей
дано в

аліфавітному порядку). Оскільки деякі співробітники працювали в Ермітажі ще до відкриття публічного музею у 1852 р., а інші продовжували працювати й після революції 1917 р., часові кордони довідника в окремих випадках дещо розширені.

Видання містить біографічні відомості, складені за особовими справами, що зберігаються в Архіві Державного Ермітажу. До нього включено цілу низку імен, які раніше не зустрічалися у літературі, що значно доповнює історію музею.

Засновниця Ермітажу, Катерина II, як і більшість монархів європейських держав XVIII ст., почала збирати колекції книг, гравюр, малюнків, декоративно-ужиткового мистецтва, нумізматики, стародавніх речей, бібліотеку. Датою заснування Ермітажу умовно вважають 1764 р., коли у Берліні була придбана перша велика колекція картин у купця Йоганна Ернеста Гоцковського. Для догляду за колекціями запрошувалися члени Академії художеств - відомі живописці та гравери, серед яких й іноземні піддані.

Зі смертю Катерини II закінчується перший період історії Ермітажу - період початкового формування його колекцій. Протягом цього часу він залишався у повному розумінні приватною збіркою.

На прикінці XVIII ст. колекції Ермітажу стали найбільшими у Західній Європі, що викликало необхідність надати збірці статусу самостійної установи Палацового відомства.

Вперше відокремлене становище Ермітаж посів за часів правління Павла I. Залишаючись приватною власністю, відже не був приватною колекцією. З цього часу починається період перетворення палацової галереї на музей.

У 1805 р. Олександр I підписав "Положение, полагаемое к учреждению по Эрмитажу". Згідно з ним Ермітаж отримав структуру (5 відділень), що збереглася з деякими змінами до 1853 р. У 1817 р. при Ермітажі було засновано реставраційну школу.

На початку 1850-х років Ермітаж було реформовано, а його колекції увійшли до складу 2-х відділень.

У 1863 р. було проведено реорганізацію, відновлено роботу 5-ти відділень, хоча з деякими змінами, і призначено першого директора музею. Ним став С. А. Гедеонов.

Наступні зміни у діяльності установи відбулися у 1885 р. і у такому статусі Ермітаж працював до революції 1917 р. В цей час, окрім штатних співробітників, працювали й "причисленные к Эрмитажу". Їх діяльність розглядалася як державна служба, хоча матеріальної винагороди за неї не передбачалося. Деяким з таких службовців платили гроші як вільноприватним

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭРМИТАЖ

СОТРУДНИКИ ИМПЕРАТОРСКОГО ЭРМИТАЖА

1852-1917

Библиографический справочник

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИМПЕРАТОРСКИЙ
ЭРМИТАЖ
1852-1917

працівникам. Серед причислених було й багато відомих науковців.

Оскільки Ермітаж мав загальнодержавний статус, свій внесок у розбудову установи зробили кращі науковці з різних куточків країни, які зосереджувалися на той час переважно у Петербурзі, а також іноземці, які приїздили на запрошення Академії наук. Враховуючи невеликий тираж і специфіку видання, мало доступного українському читачеві, нижче подаємо короткі відомості про співробітників Ермітажу, чиє життя так чи інакше було пов'язано з Україною.

АДАРЮКОВ Володимир Якович (1863-1932) [закінчив Херсонське реальне училище] - відомий бібліограф, знавець гравюри, колекціонер книжок та портретів. Автор перших бібліографічних робіт з історії декабристського руху та російського театру. Постійний співробітник журналів "Старые годы", "Аполлон", "Русский библиофил". Брав участь у підготовці багатьох історико-художніх виставок у Петербурзі на початку ХХ ст.

З 1909 до 1918 р. працював помічником хранителя Ермітажу. Дійсний статський радник. З 1918 р. працював у Російському (С.-Петербург), з 1920 - Рум'янцевському (Москва) музеях, з 1924 - Музей витончених мистецтв.

У 1920 р. створив Російське товариство друзів книги, у 1921 - Архів Держвидату. З 1922 р. - дійсний член Державної академії мистецьких наук.

ВРАНГЕЛЬ Микола Миколайович, барон (1880[1882]-1915) [народився у маєтку Головковка Київської губ.] - відомий мистецтвознавець. Один з перших досліджував творчість художників-кріпаків, вивчав та популяризував забуті на початку ХХ ст. мистецькі школи А.В.Ступіна та О.Г.Венеціанова.

У 1906-1908 та 1910-1914 рр. працював кандидатом на класну посаду в Ермітажі. Брав активну участь у складанні описів, організації виставок, видавництві каталогів.

Співпрацював з товариством "Мир искусства", організовував виставки живопису.

З 1907 р. працював у журналі "Старые годы", був одним з редакторів журналу "Аполлон". Автор більше 150 статей, у тому числі й до синтаксичного словника Брокгауза-Ефрона.

Один із засновників та секретар Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини.

Нагороджений орденом Почесного легіону (1912).

ГАМАЛОВ-ЧУРАЄВ Степан Артемович (1857-1923) [народився у Керчі, де закінчив гімназію, згодом - інспектор Феодосійської гімназії] - педагог, відомий нумізмат. Досліджував античні колекції та монети Грузії та Вірменії.

У 1909-1923 рр. працював в Ермітажі: спочатку за наймом, згодом - "без содержания", з 1915 р. - кандидатом на класну посаду, бібліотекарем, з 1919 - помічником хранителя. Брав участь в евакуації колекцій Ермітажу до Москви у 1917 р.

Статський радник. Член Ради Ермітажу. Науковий співробітник Російської Академії історії матеріальної культури. Член Імператорського Російського археологічного товариства.

МАКАРЕНКО Микола Омелянович (1877-1938) [народився у с.Москалівка на Сумщині, закінчив Лохвицьку гімназію, все життя досліджував археологічні та мистецькі пам'ятки на Україні] - педагог, відомий археолог, мистецтвознавець, пам'ятохоронець. Археологічні дослідження розпочав у 1898 р. у Саратовській губ. З 1902 р. за дорученням Імператорської археологічної комісії проводив розкопки у різних губерніях країни.

З 1911 р. заражений до Ермітажу як "приватно занимаючийся" у Відділі Середніх віків, з 1915 р. - кандидат на класну посаду, з 1917 - представник Ермітажу в комісії Спілки діячів мистецтв. Автор путівника по усім відділам Ермітажу.

У 1919 р. переїхав до Києва.

Дійсний член Імператорського Російського археологічного, Російського географічного товариств, Тверської, Оренбурзької, Чернігівської, Полтавської архівних комісій, Товариства архітекторів-художників, член-кореспондент Імператорського Московського, почесний член Псковського археологічних товариств, товариш председателя Комісії з вивчення орнаменту народів Росії при Російському географічному товаристві.

Нагороджений орденом Св.Станіслава 3 ст (1914), Командорським хрестом ольденбурзького ордена герцога Петра-Фридриха-Людовика (1902). Останнє твердження викликає певний сумнів.

СИМОНОЛЕВИЧ Костянтин Йосипович (?-після 1912) [народився у с.Мизинівка Звенигородського пов. Київської губ.] - філолог, досліджував китайську та маньчжурську культуру.

У 1909-1912 рр. працював у Ермітажі: складав інвентарні описи, "приватно занимался" у Монетному відділі з жалуванням 100 крб. на місяць. У 1909-1910 рр. складав каталог монет дому сульманської Індії та кушанів, у 1911-1912 рр. - каталог польської колекції.

У 1912 р. вийшов на службу до Пекіну. Титулярний радник.

Отже, серед 125 прізвищ слівробітників Ермітажу, що увійшли до цього видання, низка вчених має безпосереднє відношення до українських земель. Можливо, поза написом увагою залишилися імена тих науковців, у біографіях яких відсутні відомості про українські корені.

Довідник відкриває нові можливості для з'ясування невідомих сторінок біографії наших земляків або уточнення окремих фактів, адже він складений за особистими справами, доступ до яких з різних обставин нині значно ускладнений. Так, зокрема, подаються точні дані про роботу М.О.Макаренка в Ермітажі. Сам же вчений, складаючи автобіографію по пам'яті, вказував інші роки. Вони й стали основою для сучасних дослідників. Тепер є змога виправити ситуацію.

Охайні і мистецькі виданий довідник вже становить бібліографічну рідкість. Він стане у нагоді, перш за все, науковцям, історикам та мистецтвознавцям, а також усім, хто цікавиться не лише історією Ермітажу та інших музеїв установ, а й внеском окремих діячів науки та культури у дослідження та популяризацію минувшини.

НІМЕНКО Н.А.

Вышла книга американского историка С.Беккера "Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России" (М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 344 с.).

В данном исследовании рассматриваются судьбы "первого сословия" Российской империи - дворянства - в сложную для него эпоху, наступившую после освобождения крестьян от крепостной зависимости в 1861 г. и начавшимися вслед за этим капиталистическими преобразованиями.

Автор основывается на обширном архивном и статистическом материале, подвергая тщательному критическому анализу труды российских и зарубежных историков дворянства.

* * *

Вышла книга украинского историка А.П. Толочко "История Российской" Василия Татищева: источники и известия" (М.: Новое литературное обозрение, Критика, 2005. - 544 с.).

"История Российской" Василия Никитича Татищева всегда пользовалась славой уникального собрания древних летописей, утраченных после смерти историка. Многие поколения ученых были склонны рассматривать труд Татищева как первоклассный источник для реконструкции прошлого домонгольской Руси.

Автор настоящего исследования - один из наиболее авторитетных украинских медиевистов новой генерации, заведующий Центром истории Киевской Руси при Институте истории Академии наук Украины - предпринимает весьма аргументированную попытку пересмотреть устоявшиеся представления об "Истории Российской" и опровергнуть стойкую историографическую легенду.

корап
академ
сопрано
1687-1
Україн
мазепа
Москва
Київ
життєв

П
мистецт
1970)

К
про ста
пов'яза
коротки
культур
Кавказі,
Вінниці
про зарубі
біографії
(1885-1915)

Др
часу у ви
не перес

Вінниці
держави
доопрань
Україн
вітчизнян
політичн
почанку Х
Чернівець

* * *

Вийшла друком книга Сергія Павленка "Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники". (К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. - 602 с.).

Сергій Павленко вперше грунтовно знайомить українського читача з соратниками та прибічниками І.Мазепи, показує їхню роль у контексті подій 1687-1709 рр. Дослідження про найзначніших діячів оточення зверхника України містить багато важливого фактажу для розуміння причин поразки мазепинців під час повстання за визволення Гетьманщини з-під опіки Москви.

Книга розрахована на науковців, істориків, а також усіх, хто цікавиться життєвим шляхом І.Мазепи.

* * *

Побачила світ книга Ю.М.Кочубей та Е.Г.Циганкової "Орієнタルне мистецтвознавство в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. В.М.Зуммер (1885-1970)" (К., 2005. - 316 с.).

Книга відкриває нову сторінку в історії української науки. В ній йдеться про становлення в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. мистецтвознавчої школи, пов'язаної з іменами Ф.Шміта, В.Зуммера, Д.Гордеєва, яка зробила за короткий період свого існування значний внесок у дослідження мистецької культури народів Сходу. Її представники працювали як в Україні, так і на Кавказі, Середній Азії і в Криму.

В кінці вміщено побудоване на малодоступних джерелах дослідження про зародження школи, її досягнення та драматичну долю, а також детальну біографію одного з її найактивніших представників - професора В.М.Зуммера (1885-1970), повну бібліографію його сходознавчих праць.

Друга частина містить публікації текстів цих праць, що з'явилися свого часу у виданнях України, Росії, Азербайджану, Грузії та Узбекистану та ніколи не переносились.

* * *

Вийшла друком нова книга Т. В.Чухліба "Гетьманат монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр." (видання друге, доопрацьоване. - К.: Арістей, 2005. - 640 с.).

У книзі на основі багатого джерельного матеріалу із зачісніям досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки розкривається міжнародно-політичний статус Української козацької держави у другій половині XVII - на початку XVIII ст.

Через призму відносин гетьманських урядів з володарями Речі Посполитої,

Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства, Молдовського князівства та інших країн висвітлюються головні напрями тогоджасної вітчизняної зовнішньої політики.

Видання розраховане на дипломатів, науковців, викладачів, студентів, військовослужбовців, усіх, хто цікавиться історією козацької України та її міжнародних відносин.

* * *

Сергій Плохій "Нагивайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні" (К.: Критика, 2005. - 496 с.).

Ім'я Сергія Плохія як відомого історика-україніста є досить відомим як в Україні, так і за її межами. Робота над даною монографією тривала кілька років.

В книзі приділено увагу проблемам православ'я на українських землях в XVI-XVII ст., адже вона мала доленосне значення не тільки для церкви, а й для руського (українського) суспільства в цілому. Аналізуючи причини Брестської унії 1596 р., автор вказує, що головна з них крилася у кризі самого православ'я. Але при цьому утода про об'єднання принесла розкол у православне середовище та стала катализатором багатьох конфліктів.

У окремому розділі йдеться про конфлікт між православними і католиками. Автор висвітлив її історію відношень з юдеями, які часто проявляли себе як вороги православної церкви.

Історик приділив увагу ролі українського козацтва у релігійній боротьбі тих часів.

Книга розрахована на істориків, науковців і всіх, хто цікавиться проблемами сторінками вітчизняної історії.

* * *

У 2006 р. побачив світ посібник А.О.Мурашової "Літературне краснавство: Теорія і практика використання в навчальній і виховній роботі" (Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів ВНЗ. - Суми: СумДПУ, 2006. - 160 с.).

У посібнику розглядаються найбільш суттєві аспекти теорії і практики літературного краснавства та його використання в навчальній і виховній роботі на прикладі зв'язків відомих російських письменників з Сумщиною.

Зміст посібника відображає результати викладацької та дослідницької діяльності автора і може бути корисним при вивчені літературного краснавства в інших регіонах України. Зроблена спроба систематизувати відомості про російсько-українські літературні зв'язки (XVIII-XX ст.).

Посібник буде цікавий учнівській та студентській молоді, викладачам та всім, хто цікавиться краєзнавством і літературою.

* * *

Вийшла книга мистецтвознавця С.І.Побожія "Петро Левченко і Сумщина" (Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. - 90 с.).

У книзі розглянуто зв'язки відомого українського художника П.О.Левченка (1856-1917) із Сумщиною, зокрема з Путивлем.

Значну увагу автор приділив аналізу творів живопису і графіки митця. Видання розраховане на краснавців, культурологів, студентів, учнів.

* * *

Побачила світ книга-альбом "Художники Сумщини" (Суми: Собор, 2006. - 160 с.).

Видання є результатом кропіткої праці Сумської обласної організації Національної спілки художників України.

На сторінках альбому міститься коротка інформація про багатьох сучасних художників Сумщини різних напрямків і течій. Більшу частину займають кольорові репродукції їхніх полотен.

Ця книга - яскраве свідчення розвитку образотворчого мистецтва на Сумщині.

Видання розраховане на художників, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться сучасною українською культурою.

* * *

Вийшло у світ дослідження А.В.Петраускаса "Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст." (НАН України, Інститут археології / Відп. ред. О.П.Моця. - К.: КНТ, 2006. - 200 с.).

Монографія присвячена комплексному вивченню ремесел та промислів сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Зібрано археологічні артефакти з даної тематики, що відображають сировину, інструменти, пристосування, виробничі споруди, напівфабрикати, готові вироби, брак та відходи виробництва.

На підставі аналізу археологічних даних, етнографічних аналогій, повідомлень письмових джерел та результатів експериментів з натурного моделювання ремісничого та промислового виробництва проведено узагальнююче дослідження давньоруських ремесел та промислів відповідно до їх технологічних етапів, а також порівняльний аналіз з відповідними видами виробництва давньоруських міст і городищ.

Простежено співвідношення між різними видами ремесел та промислів, їх місце у господарстві Середнього Подніпров'я.

* * *

Увидело свет исследование российского историка Э.С.Кульпина “Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства” (М.: КомКнига, 2006. - 176 с.).

Книга посвящена самому большому и хорошо организованному государству Европы XIII-XIV вв. - Золотой Орде. Основное пространство будущей Российской империи и этносы, ее населяющие, впервые были объединены в Золотой Орде, границы которой до периода упадка простирались от Дуная на Западе до Алтая на Востоке, от Белого моря на Севере до Кавказа и Южного Приаралья.

В период расцвета в Золотой Орде был достигнут самый высокий уровень жизни по сравнению с Европой той эпохи.

Тюркские этносы, объединившие основные народы Евразии в XIII в. и принявшие в XIV в. ислам, не смогли удержать свое лидерство, и два века спустя оно перешло к восточно-славянским этносам, однако сложившемуся единству была суждена долгая жизнь.

Книга может быть интересна историкам, социологам, географам, философам.

* * *

Вышла книга российского историка А.Миллера “Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования” (М.: Новое литературное обозрение, 2006. - 248 с.).

Алексей Миллер, один из ведущих российских специалистов по истории империи, автор книги “Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении” (2000), размышляет в своей новой работе о том, как можно писать историю империи, чтобы она не превращалась в сумму национальных и региональных нарративов и не была повторением традиционной имперской версии русской истории. Каковы были взаимоотношения русского национализма и империи? Чем был для империи “еврейский вопрос”? Что существеннее - идентичность или лояльность? Почему все континентальные империи на окраинах Европы рухнули в ходе Первой мировой войны? Эти и другие не менее значимые не только для исторической науки вопросы рассматриваются на страницах данной книги.

* * *

Побачила світ монографія В.В.Іваненка та В.К.Якуніна "ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології" (Д.: "АРТ-ПРЕС", 2006. - 424 с.).

Дана монографія є першою спробою системного аналізу ключових проблем новітньої історіографії та методології вивчення історії ОУН і УПА. Особлива увага приділена критичному осмисленню антинаукових методів дослідження минулого, що призводить в історіографічній практиці до хибних, історично необґрунтovаних висновків та узагальнень.

Показана шкідливість впливу політичної кон'юнктури та ідеологічної заангажованості на процеси розвитку історичної науки й історичного виховання.

Автори послідовно обстоюють основний критерій наукового пізнання минувшини - правду історії й повагу до неї.

Видання розраховане на науковців, освітян, студентство, всіх, хто не байдужий до вітчизняної історії воєнної доби.

Валентин Іваненко
Віктор Якунін

**ОУН і УПА
у Другій світовій війні:
проблеми історіографії
та методології**

Монографія

Харківська
АРТ-ПРЕС
2006

* * *

Вийшов черговий дев'ятий випуск збірника наукових праць "Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії" Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Роботи даного збірника написані, працівниками ХНУ, студентами та іншими. Кожна стаття відноситься до конкретної рубрики: археологія, етнологія, історіографія, нова та новітня історія, історія України, історія освіти.

Підготовці збірника сприяв Український інститут Америки у Нью-Йорку.

Видання буде цікавим для викладачів, аспірантів, студентів.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.В.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО СУМЩИНИ (Уривки з книги)*

Перше, що спадає на думку при слові "скарб", - це величезні скрині-сундуки або бочки, оббиті фігурним кованим залізом і наповнені золотими монетами, дорогоцінним камінням, коштовними прикрасами. А ще - таємниці всіляких політичних колізій, піратські рейди, підземні ходи, печери. Одним словом, скарби асоціюються, з одного боку, з грошима і можливістю раптового збагачення, з іншого - з романтичними подорожами, інтригами та пригодами.

Люди завжди вірили, та й часто вірять і сьогодні, у щасливий випадок, в чудесне везіння. Тим паче, що випадків, коли й дійшло було знайдено той чи інший скарб, не так вже й мало. Час від часу газети, радіо, телебачення сповіщають про такі сенсаційні знахідки. Але це завжди є випадковістю. Навіть археологи, розкопуючи давні пам'ятки, не знають наперед, які конкретно речі їм відкриються.

Як правило, скарб - це речі, що були заховані їхнім володарем під час якоїсь небезпеки, скажімо, нападу ворогів або злочинців. Власник скарбу приховував його, поклавши у скриньку або горщик, загорнувши у шкіру, подалі від стороннього ока, в надії повернутися, коли небезпека мине. Все це робилося крадькома, і окрім володаря про це ніхто не повинен був відати, інакше хтось інший міг би привласнити скарб. Якщо ж він пролежав у скованці століття, а то й тисячоліття, то зрозуміло, що колишній володар загинув або помер, не маючи змоги повернутися і забрати свою власність.

В цілому, всі скарби можна умовно поділити на дві групи: ті, що складаються з грошей (звичайно, металевих, - такі скарби звуть монетними), та ті, що містять речі. Трапляються і комбіновані скарби, в яких разом з речами зустрічаються і монети. Але це буває досить рідко і свідчить, що скарб приховували на швидку руку.

Операції, пов'язані з купівлею-продажем, в давні часи відбувалися значно рідше, ніж в наші дні. Значні ж торговельні угоди, наприклад, пов'язані з великими партіями хутра, шкіри, тканин, зерна, солі, носили сезонний характер або й взагалі відбувалися раз на кілька років. Це було зумовлено часом збору врожаю, заготовлення хутра, ритмічністю руху торговельних караванів, що, в свою чергу, залежав від політичних обставин на торговельних трасах-гостиницях.

Показовими в цьому смислі є факти виявлення монетних скарбів за маршрутами древніх торговельних магістралей. Гроші осідали у місцевого населення, яке вело торговлю з купцями і жило на берегах річок, неподалік від шляхів, якими і рухалися торговельні флотилії та купецькі валки.

*Автором завершено роботу над навчальним посібником "Історичне краєзнавство Сумщини (Слов'яно-руський період)", що вийде друком у наступному році.

кий В.Б.

скрині-
лотими
А ще -
печери.
нівістю
ригами

западок,
ено той
бачення
зовістю.
ред, які

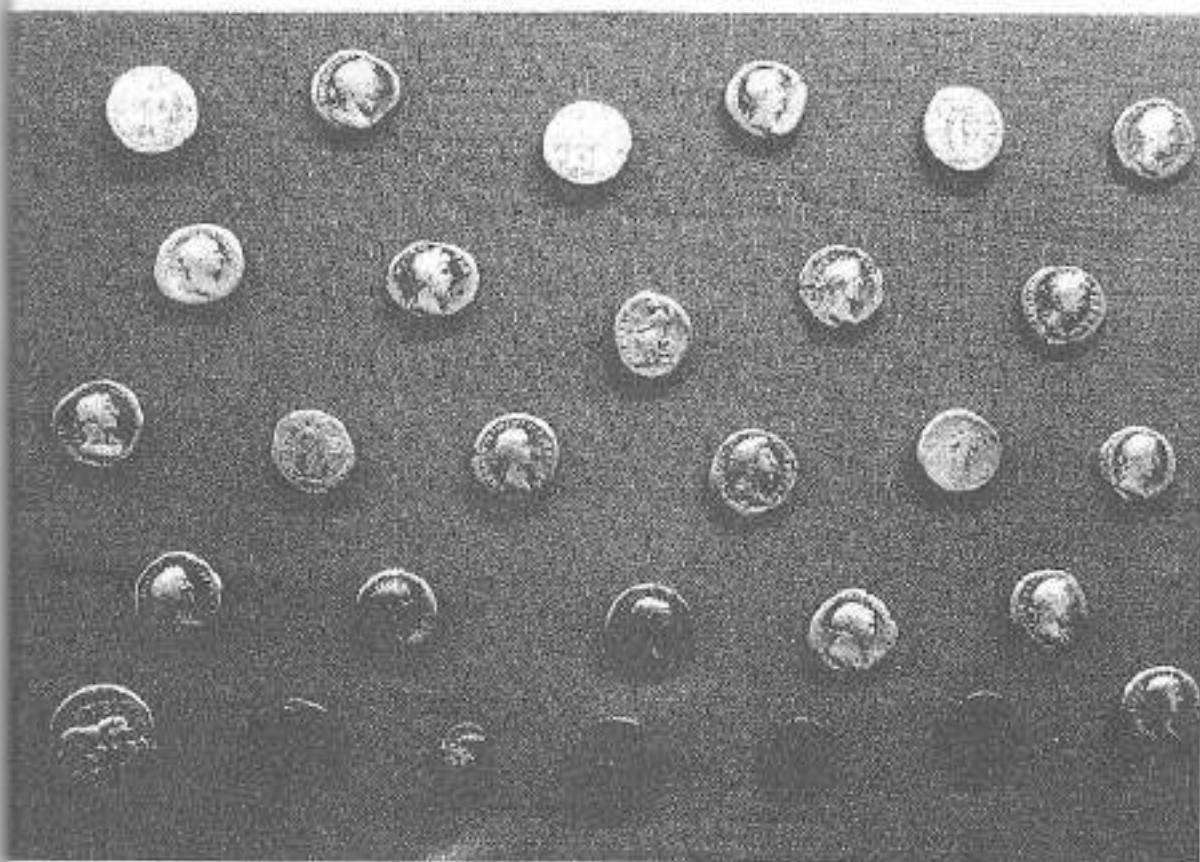
під час
скарбу
подалі
Все це
відати,
лежав у
золодар
ність.

ті, що
тними),
речами
о скарб

увалися
зов'язані
з зонний
ствлено
ельних
ельних

арбів за
сцевого
подалік

торичне
руком у

Скарб римських денаріїв, знайдений біля смт Ворожба Білоцерківського району.
Зібрання Сумського краєзнавчого музею.

Сьогодні дослідники саме за місцями випадіння скарбів часто можуть встановити напрямок того чи іншого торговельного шляху. Обов'язково десь неподалік будуть залишки давнього населеного пункту. А якщо таких скарбів трапилося кілька в одному районі, то це означає, що тут сходилося кілька доріг і знаходилося місце, де купці вілпочивали, укладалися угоди, відбувалися торги, обмінювалися або перевалювалися товари.

Саме через ці торговельні факторії, своєрідні перевалочні пункти, і розходилося слов'янськими землями, пізніше - Руссю, срібло у вигляді монет. Інколи монети виконували свою пряму функцію, виступаючи в якості грошей, а частіше потрапляли у майстерні ювелірів, щоб перетворитися на прикраси, посуд, церковний реманент.

Зуникимося на монетних скарбах. Найбільш древні скарби на нашій території - це скарби з римськими срібними денаріями I-III століття, що інколи містили сотні і тисячі монет. В цей період колись могутня Римська імперія починає занепадати. Це було обумовлено внутрішніми застаріліми проблемами і зовнішніми чинниками - активізацією агресії варварів, як горді римляни називали сусідні народи - германців, фракійців, галлів. Дошкуляли і наші предки - анти, здійснюючи військові походи в глиб імперії. Саме наявність скарбів з денаріями на нашій землі, на думку вчених, свідчить про

досить тісні стосунки вождів місцевих племен з Римом. Це могли бути політичні угоди, своєрідні контрибуції, що межували з відступним, підкупом, та торгівля. Остання частіше здійснювалася як товарообмін, а інколи римські купці за зерно, хутро, шкіру, мед, віск платили і своєю срібною монетою.

На Сумщині відомо кілька скарбів з римськими денаріями. Зокрема, їх було знайдено біля сіл Оксютинці та Ярмолинці на Роменщині та біля Ворожби на Білопільщині.

З кінця VIII століття на територію Східної Європи хливнув потужний потік арабських срібних монет - так званих куфічних дірхемів. Назва походить від стилізованого арабського шрифту "куфа", яким виконувалися написи на досить великих але тонких монетах. Зображення на них не було, як того вимагає іслам - з обох боків були цитати з Корана, імена правителів, роки і місця чеканення.

З того часу у Східній Європі починається справжній грошовий обіг - монети, залишаючись сировиною для ювелірів, починають ще й виконувати свою головну функцію - засобу купівлі-продажу. Товарообмін дещо зменшується за рахунок торгівлі через посередництво грошей. Свідченням цьому, поряд з величезними скарбами у кілька тисяч монет, є невеличкі скарби у кілька екземплярів.

Наприклад, скарб з 10 оммейдських дірхемів початку IX століття був знайдений на городищі Новотроїцьке під Лебедином, з 5 аббасидських дірхемів - на городищі поблизу села Лухтівка неподалік Путивля. Скарб з 295 дірхемів було знайдено у Миропіллі, з ювелірних виробів та дірхемів - біля села Шпилівка, неподалік Сум, один дірхем - на археологічному комплексі Крейдище (Зелений Гай), теж неподалік Сум.

Наши предки не розуміли куфічних написів, але добре знали якісні властивості срібла. Тому враховувалися вага і, власне, якість - проба металу. Давньоруські писемні джерела донесли до нас місцеві назви цих східних монет. Так, дірхеми, відчеканені з високопробного срібла, називалися "ногатами" - від арабського "нагд" - хороший, якісний, на відміну від звичайних дірхемів, що називалися "кунами". Зустрічається і термін "резана" - розділена на 2, 4, 8 частин монета для здійснення дрібних покупок.

У кінці X - на початку XI століття приплив монет з Арабського Халіфату припиняється. Приблизно ще 50 років вони продовжують ходити, але їхня кількість зменшується: вони стираються, тобто втрачають свою номінальну усім звичну вартість, випадають у скарби і, як і раніше, перетворюються у майстернях ювелірів на прикраси.

Цей процес співпав з християнською реформою Володимира Святославича 988 року. Одним з яскравих проявів укріплення князівської влади і введення Русі у ряд передових європейських держав стає карбування власних срібренників та златників.

Пізніше, з кінця XI століття, в обігу з'являються стандартизовані срібні монетні гривні. Спочатку ходіння мали гривні київського типу (середня вага близько 160 г), потім - новгородського та чернігівського (блізько 200 г).

Виходячи із кількості знахідок скарбів на конкретній території, тобто густоти їхнього скupчення, кількісного та вартісного складу монет, принадлежності їх до певного часового проміжку та місцевості, де їх карбували,

мож
куп
Наві
рече
сотн
розп

часу
або і
напр
сільс
заліз
свій

інтер
Скаж
скла,
сукн
гости
чи ін
сама
бути
узага

місце
сходе
Азії т
а біль
Сходу
остан
напис
заклик
страг
здешн
почве
в Сыр

визна
VII-IX
на Лі
ромен

бути
том,
ські
о.
ма, їх
біля
кний
одить
писи
того
оки і
обіг -
вати
еще
нням
нички
я був
льких
арб з
мів -
ному
кінні
талу.
цінних
лися
у від
рмін
упок.
фату
їхня
льну
ться у
мира
ської
ання
рібні
вага
).
обто
нет,
вали,

можна з високим ступенем достовірності визначити не лише маршрути купців, але й обсяги торговельних операцій та час, коли вони здійснювалися. Навіть більше - співставивши лабораторними методами склад монет і срібних речей з різних пам'яток (інколи віддалених від місця відкриття скарбів на сотні і тисячі кілометрів), можна говорити і про шляхи просування та ареал розповсюдження срібла та масштаби його використання.

Звичайно, приховували речі найбільш цінні, а отже - рідкісні для свого часу, тобто необов'язково це були монети, вироби з дорогоцінних металів або каміння. Це могли бути і речі побутового та господарчого призначення, наприклад, знаряддя праці -коси, наральники, чересла. Сьогодні такий сільськогосподарський реманент, що являє собою пойдени іржево непривабливі залишні вироби, звичайно ж, пічого не коштує у грошовому еквіваленті. У свій же час він становив неабиякий капітал.

Проте сьогодні такі речі мають вже іншу цінність - вони становлять інтерес як матеріали, що значно розширяють наші знання про минуле. Скажімо, стосовно сільськогосподарських знарядь, зокрема їхньої форми, складу металу, з якого вони виготовлені, та інших ознак археологів в сукупності з іншими даними встановлюють, що саме вирощували колишні господарі цих речей, як обробляли ґрунт, рентабельність вирощування тієї чи іншої культури, рівень ковалської справи і технологічні особливості. Навіть сама наявність певної кількості тих чи інших речей або їхня відсутність може бути важливою ланкою в системі обґрунтування певних висновків та узагальнень.

Нижче зупинимося на кількох скарбах, знайдених на Сумщині.

Сироватські монети

У 1847 році на правому березі р. Сироватка (ліва притока Псла) місцевий селянин знайшов заритий у землю глечик з 206 монетами. Відомий сходознавець і нумізмат Х.Д.Френ визначив, що частина монет походить з Азії та північної Африки, а одна - з Андалузії. Деякі він датував VII століттям, а більшість - VIII. Вчений зважав, що монети потрапили у Попселя не зі Сходу, а були привезені варягами з Балтійського або Чорного морів. На останнє положення слушно і дещо навіть з іронією відгукнувся Філарет, який написав, що при усій повазі до "почтенного академика ... последнее заключение его позволяет себе признать не только сомнительным, но странным. К чему тут Варяги. Несомненно история указывает нам в здешнем краю не Варягов, а Хазаров: их памятников довольно на здешней почве ... Итак гораздо простее и близже к истории будет, если признаем в Сыроватских монетах памятник торговой деятельности Хазаров".

На жаль, місце зберігання скарбу нині невідоме, втім хронологічне визначення Х.Д.Фrena дозволяє схилятися до думки Філарета, оскільки саме VII-IX століттями датуються більшість скарбів арабських дірхемів, знайдених на Лівобережжі, що мали ходіння у хазарські (період волинської та роменської культур) часи.

Скарб Терещенка

У 1878 році на хуторі Ф.Н.Терещенка було знайдено скарб коштовних речей, що складався з колтів, криновидних підвісок до намиста, двох перснів, гравні і оправленої у срібло підвіски із зеленуватого каменя. Збереженість речей була низькою. Добре зберігся щиток від персня. За якістю виготовлення він є продуктом другорядної майстерні, хоча й не рядової - тут володіли такими складними методиками, як чорніння та гравірування по сріблу.

Рисунок персня не є звичайним геометризованим орнаментом, хоча основні його елементи і складаються з традиційних двох кринів, що зіставлені основами між собою. Характерно, що персні зі схожими зображеннями були у складі ще двох скарбів: 4 у одному з київських та 2 у складі скарбу з Чернігівщини. На них бачимо той же сюжет, але оформлені кожного разу по-різному. Тобто, йдеться про різниці індивідуальних почерків майстрів і технологічних рівнів складності цих виробів при збереженні схожості самого сюжету, що, зрозуміло, не може бути випадковістю. Це дає підстави розглядати таку графіку як певний знак на зразок родової тамги.

Прорис щита персня.
За Т.І.Макаровою

Важливо, що у згадуваному київському скарбі, окрім названих, було ще 4 персні з іншими зображеннями. На одному з них - чіткий рисунок князівського знаку "рюриковичів" і ще на одному - знак, теж схожий на князівський.

У складі вже згадуваного скарбу з Чернігівщини теж був перстень з чітким зображенням князівського знаку. Отже, і київський і скарб з Чернігівщини належали представнику князівського середовища, що дає підстави вбачати принадлежність і Терещенківського скарбу до вищих правлячих кіл. А звідси випливає, що знак на щитку персня належав комусь з тогочасної еліти, напевне представнику боярсько-князівського середовища. Цей щиток датується, вірогідно, кінцем XII - початком XIII століття, а час виготовлення колтів з цього ж скарбу, як вважає Б.О.Рибаков, - XI століття. Розбіжність у датуванні легко пояснюється тривалістю використання дорогоцінних прикрас, що передавалися у спадок і прикрашали не одне покоління давньоруських красунь та мужніх чоловіків.

Важливо було б дізнатися, де саме було знайдено цей скарб. У літературі він проходить як "клад Ф.Н.Терещенка", що був знайдений "на хуторі Терещенка" у Путивльському повіті Курської губернії, ніби десь неподалік від літописного Виру (нині - м. Білопілля).

Складність у тому, що Терещенки - відомі підприємці-цукрозаводчики, меценати, засновники кількох музеїв у Києві і володарі великих приватних колекцій старовини та живопису, мільйонери - володіли багатьма землями, в тому числі на Глухівщині та Путивльщині. Їхні маєтності часто переходили від одного представника династії до іншого. Сьогодні складно з'ясувати які саме землі належали тій чи іншій особі.

істс
у Йс
батн

знаї
якні
дуж
архе
экз.
при
в бер
дев
"Па
пове

який
ім.ТІ
інтер

зобра
й має
Орла
городс
птах
її гол

образ
визна
Ноги

напер
рот є
новна

було з
бліш

Як зазначається у літературі, цей скарб був подарований Російському історичному музею у Москві Федором Николовичем, але невідомо, чи саме у його володіннях було знайдено коштовності, чи на землях брата, сестри, батька, чи ще когось із родичів.

Гривні з Путівля

У 1910 році у Путівлі під час земельних робіт у приватній садибі було знайдено 24 срібні монетні гривні. Це був досить рідкісний випадок, про який в рубриці "Случайные находки и приобретения" сповістило навіть таке дуже авторитетне на той час видання, як "Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 года", де зокрема вказувалося: "24 экземпляра серебряных монетных слитков найдены в 1910 г. в Путівле при работах в саду нотариуса Е.П.Петриченко. Гривны были завернуты в бересту. Все они новгородского типа, весом 473.17д., 473.22д., 483.58д., две повреждены. На всех нарезки; на двух нацарапаны надписи: "Матфей", "Павла". 5 экземпляров было передано до Румянцевского музею, інші - повернуті господарю садиби. На жаль, подальша їхня доля невідома.

Фотовицький скарб

У 1914 році у с. Фотовиж на Глухівщині було знайдено скарб прикрас, який у 1925 році потрапив до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка. Скарб складався зі срібних та бронзових прикрас. Особливий інтерес становить срібний набір до пояса з 7 ажурних бляшок та застібки.

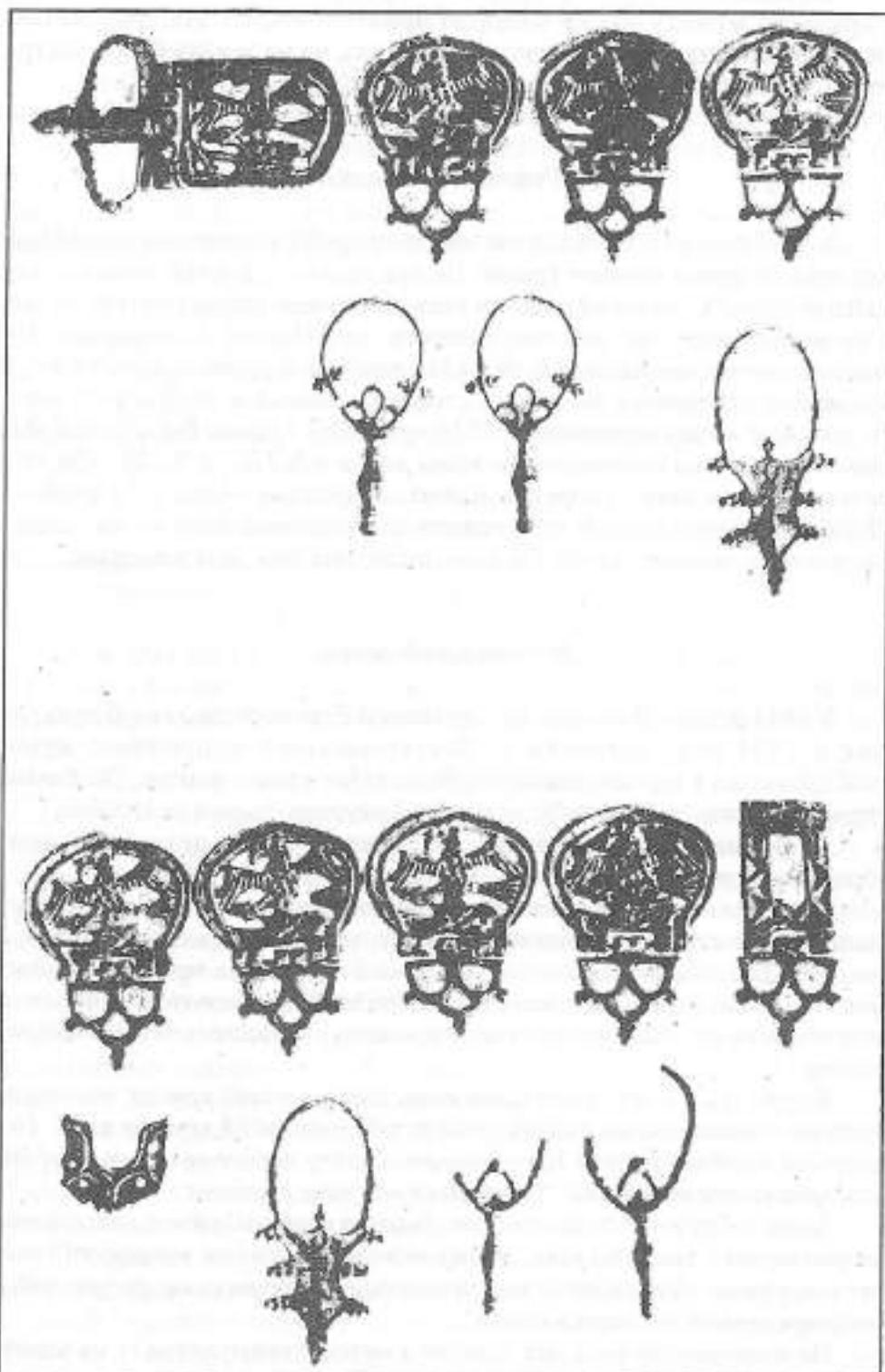
Дослідниця цих речей В.Є.Козловська подає детальний опис зображення, де представлено сцену полювання орла на зайця:

"В овальній жолобкуватій рамці, що підвішується у верхній частині й має підвіску в нижній, приміщено фігуру орла, що ехопив у пазурі зайця. Орла зображене з розтравленими крилами й хвостом, з трохи похиленою гордою головою, з гарно зігнутою шию. Представлено момент, коли хижий птах раптово спустився на перелякану тварину й націлюється дзюбанутим голову.

Фігура орла повна енергії та сили. Пір'я на ший, крилах та хвості ображено заглибленими рисами, а на тулубі у вигляді 8 круглих ямок. Око визначено також круглим заглибленням. Голову представлено в профіль. Ноги орла (ледве визначені) спираються на спину тварини.

Зайця зображене схематичніше. Тварина присіла до землі, витягнувшись наперед передні та задні ноги, голову підвела на корчово витягнутій ший, рот відтулила. Незважаючи на схематичне виображення, фігура зайця повна трепетання та страждання".

На зворотньому боці цих бляшок з метою утримування їх на ремені було закріплено срібні трикутні пластинки. Вони збереглися лише на трьох бляшках.

Фотовиський скарб

До скарбу також входили три пари срібних сережок (підвісок), дві пари срібних браслетів та п'ять бронзових бубонців.

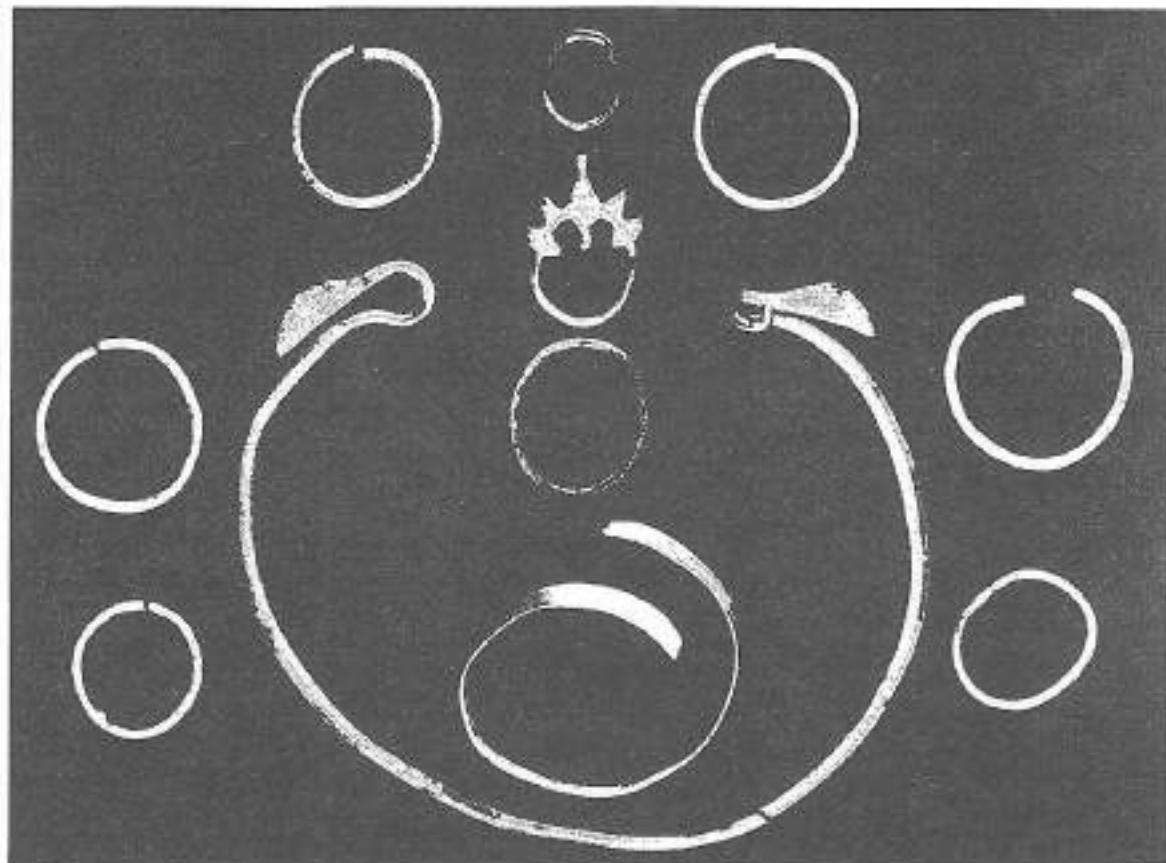
Фотовізький скарб зберігається у Київському історичному музеї.

Знахідки з Новотройцького городища

Під час розкопок городища Новотройцького (знаходиться неподалік Лебедине, на березі Псла), що проводилися під керівництвом І.І.Ляпушкіна у 1952-1954 роках, було відкрито два скарби. Обидва вони складалися з прикрас, виготовлених з кольорових металів; в одному були ще й монети.

Масштабні розкопки Новотройцького і його детальне дослідження дозволяють говорити про цей об'єкт як про великих розмірів поселення з розвинутими різноманітними ремеслами і, зокрема ювелірним.

Один із скарбів було відкрито неподалік від залишків житла, яке, на думку керівника розкопок, належало ювеліру. Вчений зазначав, що майстер, очевидно, заховав речі біля свого житла-майстерні під час нападу ворогів. Поселення було повністю зруйноване - житла та господарські будівлі спалені, жителів знищено або захоплено в полон та угнано в неволю. Очевидно, загинув і майстер-ювелір, а скарб залишився в землі до наших днів.

Скарб ювелірних виробів з городища Новотройцького

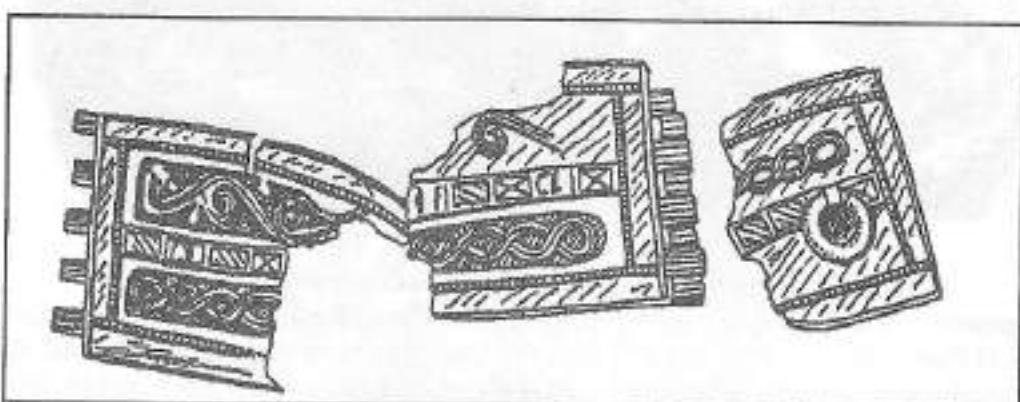
у кам'яній формочці з наступною художньою обробкою - карбуванням, гравіруванням, позолотою та чорнінням. Орнамент досить простий, геометричний, у вигляді трикутників, з'єднаних вершинами, ламаних ліній та круглих крапок.

Прикраса, скоріш за все, виготовлялася для сільського жителя або замовника з невеличкого містечка. Можливо також, що майстер, якщо він виконував не замовлення, а працював на ринок, виготовив браслет, орієнтуючись на провінційного покупця. Так чи інакше, але на відміну від багатьох відомих міських з багатофігурними композиціями браслетів, на ньому графіка простіша. Втім, тут ми бачимо складну плетенку, що означає воду.

На думку мистецтвознавця О.Р.Тищенка, який опублікував окрему статтю про Мутинський скарб, орнамент, ймовірно, символізував зорану землю та краплі грозового дощу. Верхня частина центрального поля, очевидно, символізувала квітучу рослинність, майбутній врожай, а нижня - воду, необхідну рослинам.

Такий комплекс символів втілює ідею, пов'язану з водою як основою життя - тобто ідею родючості. Зв'язок символіки зображення зі святкуванням русалій є незаперечним.

Окремо слід підкреслити багатство і досить високу складність художньо-технічних засобів виразу, що демонструється у поєднанні срібних, позолочених та чорнених ділянок з гравірованими контурами орнаментації.

Прорис фрагментів браслета-наручни (за О.Р.Тищенком)

Подібного типу орнаменти зустрічаються і на інших виробах давньоруського мистецтва. Проте низка особливостей дає можливість говорити про місцеве виробництво прикраси, генетично пов'язаного з культурою сіверян.

Відсутність антропо- або зооморфних зображень свідчить про збереження і актуальність давніх елементів слов'янських вірувань. Певний ренесанс язичества, як відомо, спостерігається на Русі у другій половині XII століття, що й відбилося у сюжеті наручня.

На жаль, Мутинський скарб нині втрачено - це позбавляє можливості дослідити його більш детально.

**"Іліада" на березі Боромлі.
Жигайлівський скарб**

У 1964 році на околиці с. Жигайлівка Тростянецького району під час земельних робіт ковш бульдозера вигорнув забруднену металеву посудину з загадковими зображеннями. Там же було знайдено й інший металевий глечик, що був більш простим - великих розмірів, грушовидної форми з широким манжетом на шийці, прикрашений виноградним гроном та листями аканту. Згодом ці рідкісні речі завдяки клопотам місцевого краснавця В.С. Клеця потрапили до Сумського краснавчого музею.

Першою сповістила про знахідку Сумська обласна газета "Ленінська правда". Автор статті, науковий працівник Сумського краснавчого музею Л.П. Сапухіна, розповіла про знахідку і подала досить детальний опис її оздоблення, акцентувавши увагу на майстерно виконаному зображені, що розміщувалося "трьома сюжетами поясами. На нижньому поясі - сцени полювання на диких звірів. Озброєні мечами і списами, мисливці вже вступили в запеклу сутичку з лютими хижаками.

Ось мчить зі списом у руці вериник. Ніби вітрило, розвівається за його спиною широкий плащ. В іншому місці гравастий лев скочив на круп коня, але людина не розгубилася і, прикривши себе щитом, готується нанести смертельний удар хижакові.

Мисливцям допомагають собаки.

Середній пояс зображує бій біля стін фортеці. Летять бойові колісниці, завзято б'ються воїни, старик у фригійській шапочці в розпачі простягає руки до вбитого юнака, а з кріосних стін спостерігають за битвою збентежені жінки...

Ідилічним сценам з життя пастухів присвячений третій пояс. Верхню частину посудини оздоблено листям, гронами винограду".

ід час
дину з
ї гляк,
роким
канту.
Клеця

інська
музею
опис її
ні, що
сцени
ї вже

ься за
а круп
ститься

бойові
означі
ть за

ерхню

Ваза зі сценами з Іліади. Зібрання Сумського краєзнавчого музею

Фрагмент другої вази Жигайлівського скарбу.
Зібрання Сумського краєзнавчого музею

Л.П.Сапухіна віднесла знахідку до пізньоримського часу і пов'язала її з колом імпортів черняхівської культури, датуючи IV-V століттями. Як виявилося пізніше, це перше визначення було правильним.

Згодом газетна публікація потрапили на очі мистецтвознавцю В.Г.Пуцку - фахівцю на рідкість обізnanому і енергійному. І ось він вже іде до Сум, ретельно досліджує ювелірний виріб і датує його IV століттям. У зображеннях глека мистецтвознавець знайшов аналогії до окремих сюжетів "Іліади", де, зокрема, описано помсту Ахіллеса за смерть свого друга Патрокла. Ахіллес за ноги прив'язав до колісниці вбитого ним Гектора і проїхав таким ливним способом біля стін Трої. На середньому фризі Жигайлівської вази є немов ілюстрація цього.

Ось як коментує це зображення В.Г.Пуцко: "На тлі міських мурів з лодськими фігурами репрезентовано утримуваного юнакам старого, котрий

тягнеться, простірши руки, до тіла мертвого сина, прив'язаного до колісниці. Кінь летить, ледь торкаючись копитами землі, а править колісницею озброєний списом воїн з урочисто піднятим щитом".

Жигайлівська ваза з карбованым сюжетом з "Іліади" належить до золотарського мистецтва пізньоантичного-римсько-византійського часу.

Інший глек з гладкою поверхнею та інкрустованою орнаментальними мотивами верхньою частиною теж датується кінцем IV - початком V століття.

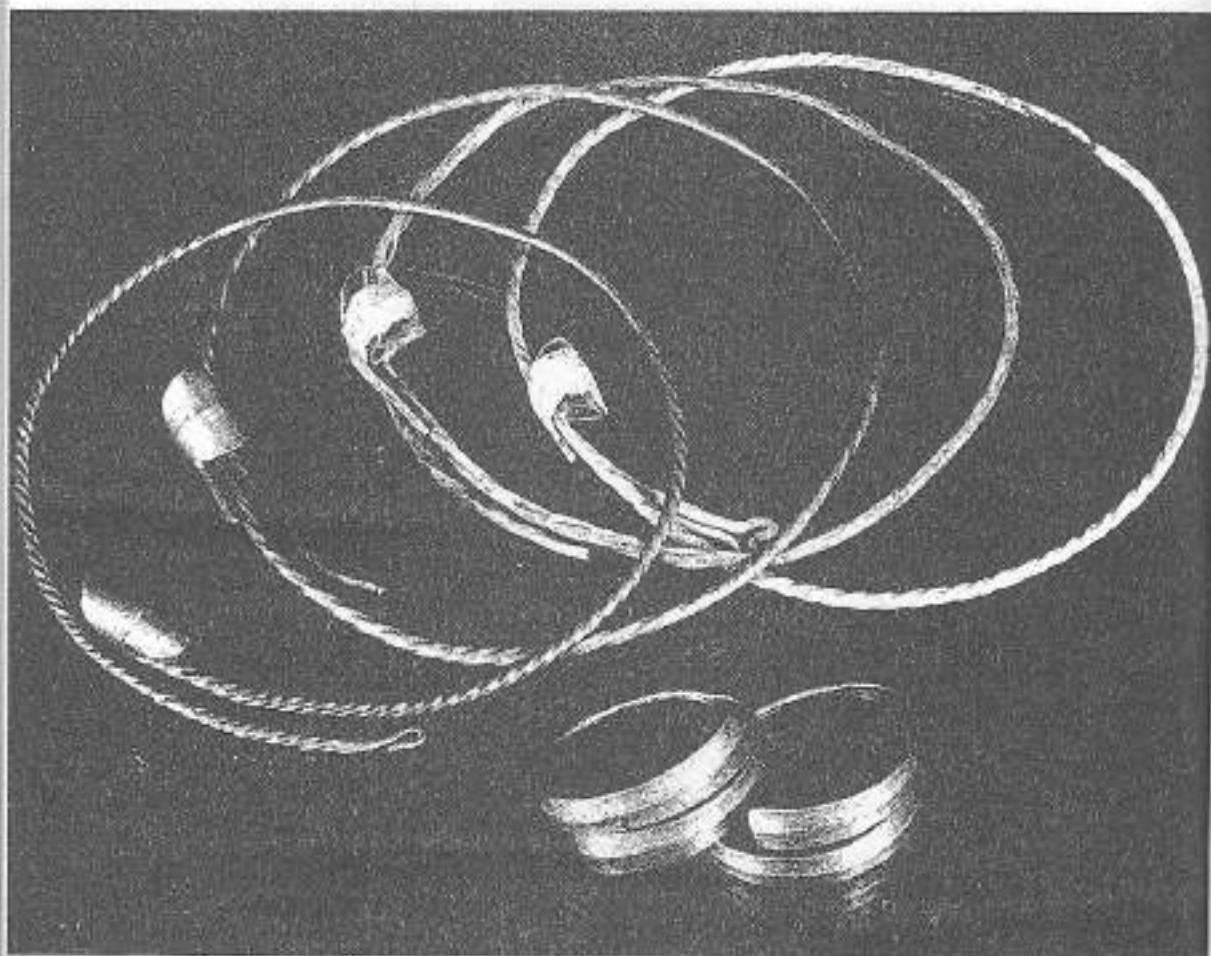
Знахідку з околиць Жигайлівки, мабуть, можна лише умовно відносити до скарбу. Як вважає В.Г.Пузко, це були залишки поховання якогось багатого варварського, тобто місцевого вождя.

Андріяшівський скарб

Особливо цікавими виявилися результати нещодавніх досліджень поселення Мельники 1 біля села Андріяшівка Роменського району Сумської області, де на майданчику спорудження чергової свердловини для добування природного газу проводилися охоронні археологічні розкопки під керівництвом Г.В.Жарова та Р.В.Терпиловського.

Розташування скарбу під час відкриття

Речі Андріянівського скарбу після реставрації

Селище знаходиться на 20 км південніше Ромнів, на мисоподібному виступі низького острова-останця в заплаві Сули. Археологами було виявлено 13 майже пустих господарських им і невелику напівземлянку з глинобитною піччю в кутку. В цьому житлі 26 листопада 2002 року і було відкрито унікальний скарб.

Він складався з п'яти гривен (шийних обручів) і двох браслетів. Під час реставрації виявилося, що обидва браслети і дві гривни були виготовлені зі срібла і чудово збереглися. Ще дві гривни, бронзові, огорнуті тонкою срібною бляхою (плаковані), збереглися дещо гірше, а бронзова прикраса була дуже корозована.

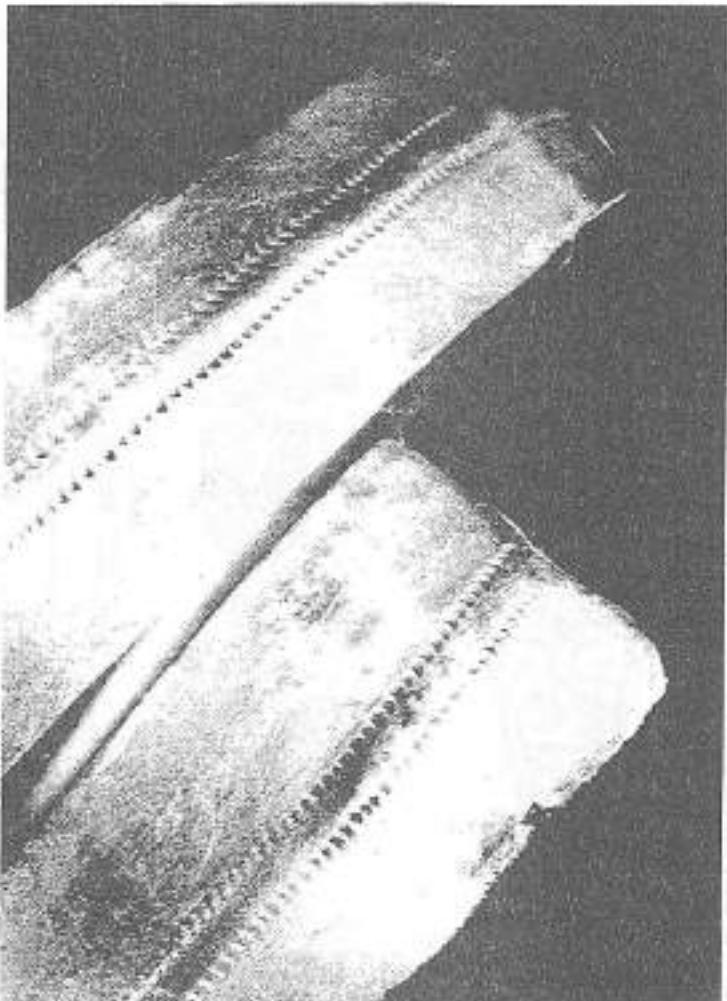
Парні браслети мали розширені кінці, що заходили один за один. Вони прикрашені вздовж поздовжнього ребра двома смугами заглиблень - так званим "боєчним зубом". Усі гривни були однотипними: вони виготовлені з круглого або квадратного в перетині дроту і дещо перекручені (тордовані) навколо своїх віссей, що надавало їм вигляд плетува.

Одні
був оформлені
персня чи
грибанах, б

Схожі
виготовлив
певна стилізація

Крім
браслетів і
(лиття, вол

За
Р.В. Терпил
VIII століття
представниця
було заховано

Фрагменти срібних браслетів

цільному
ни було
лянку з
у і було
тів. Під
ствлені
тонкою
прикраса
н. Вони
нь - так
ствлені з
одоваші)

Один з кінців кожної гравні (крім бронзової, де вони не збереглися) був оформленний у вигляді простої або подвійної петлі, а інший - своєрідного персня чи сідла. Ці щитки з тонкої бляхи, що найкраще збереглися у срібних гравніах, були орнаментовані поперечними валиками.

Схоже, що весь комплект вишов з рук одного майстра, котрий виготовив його, скоріш за все, на замовлення однієї особи. Про це свідчить певна стилістична єдність усіх виробів.

Крім того, в основі кожної речі був дріт діаметром 3,5 мм, а гравні і браслети виконані з застосуванням одинакових технологічних прийомів (лиття, волочіння дроту, кування, плакування).

За культурно-хронологічним визначенням Г.В.Жаров та Р.В.Терпиловський відносять скарб до волинцевської культури, датуючи його VIII століттям, і припускають, що власницею скарбу була дружина представника старшини одного з племен сіверян, і, що цілком можливо, скарб було заховано під час одного з набігів хозар.

Великобудківський скарб

У 1981 р. під час археологічних розкопок поселення колочинської культури біля с. Великі Будки Недригайлівського району у верхньому шарі напівземлянки виробничого призначення було знайдено "антський" скарб.

Великобудківський скарб. За Романового Г.О.

Він складався з фрагментів срібних прикрас: фібул, браслетів, гравен та інш., також двох цілих маленьких пальчатих фібул, понад 1200 дрібних нашивних бляшок з олов'яно-свинцевого сплаву та ливарних заготовок.

Скарб свідчить про зв'язки племен колочинської культури з Подунав'ям та Прибалтикою.

ЛІТЕРАТУРА

[Філарет] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857.

Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 года. - СПб., 1913. - С.194, 206-207, 256.

Козловська Валерія. Срібний скарб часів великого переселення народів в с. Фатівіж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського.

- Т.І. - І
Р
І
Б
К.: Вид
Л
археол
С
К
Ті
С.96-10
И
552, 558
Д
- 1984. -
Рз
562, 609.
Ор
могили]
Ро
Археоло
Мс
// "Словс
Мс
Га
и истори
Бр
Ра
// Археол
Тер
Історії Ук
Жа
Андріаш
Пул
XIX. - С.1

- Т.І. - К., 1928. - С.45-52.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - С.238, 242, 310-314.
- Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. - М., 1953. - С.255.
- Березовець Д.Т.* До питання про літописних сіверян // Археологія. Т.ХІІІ. - К.; Видавництво Академії наук Української РСР, 1953. - С.28-44.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. Материалы и исследования по археологии СССР. - №74. - М.-Л., 1958. - С.218-219.
- Сапухіна Л.П.* Знайдка в Жигайлівці // Ленінська правда. - 1966. - 6 березня.
- Котляр Н.Ф.* Кладоискательство и нумизматика. - К., 1974. - 128 с.
- Тищенко О.Р.* Мутинський скарб XII-XIII ст // Археологія. - №32. - 1979. - С.96-101.
- История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К., 1980. - С.314, 552, 558, 578 и др.
- Пуцко В.Г.* Серебряные кувшины из Жигайловки // Вестник древней истории. - 1984. - №4. - С.77-89.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. - М.: Наука, 1987. - С.10, 297, 519, 562, 609, 637.
- Орлов Р.С.* Художественный металл Чернигова [Семантика оковки из Черной могилы] // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К., 1988. - С.153.
- Романова Г.А.* О работе Днепровской левобережной экспедиции // Археологические открытия 1981 года. - М., 1983. - С.310-311.
- Макарова Г.И.* "Золото и серебро" на Руси в эпоху "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.363-374.
- Макарова Т.И.* Черневое дело Древней Руси. - М., 1986. - 156 с.
- Гаврилюхин И.О.* Малые пальчатые фибулы из Великих Будков // Археология и история юго-востока Руси. - Курск, 1991. - С.27-28.
- Брайчевський М.Ю.* Скарби знайдені і незнайдені. - К., 1992. - 84 с.
- Романова Г.А.* О топографии кладов римских монет на Левобережье Днепра // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С.122-124.
- Тертиловський Р.В.* Великі Будки, археологічна пам'ятка // Енциклопедія Історії України. - Т.1. - К., 2003. - С.468.
- Жаров Г.В., Тертиловський Р.В.* Скарб срібних прикрас VIII століття з Андріашівки на Сулі. - К., 2004.
- Пуцко В.Г.* "Іліада" на березі Боромлі // Сумська старовина. - 2006. - №XVIII-XIX. - С.20-25.

ХРОНИКА

**"РУСЬ НА ПЕРЕХРЕСТІ СВІТІВ
(МІЖНАРОДНІ ВІЛИВИ НА ФОРМУВАННЯ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ IX-XI ст.)"**
Міжнародний польовий археологічний семінар

України, Росії, Білорусі та Канади. Для молодих дослідників були організовані екскурсії по пам'ятках історії та культури і музеях Чернігова, Любечта та іншим історичним місцям Подесення.

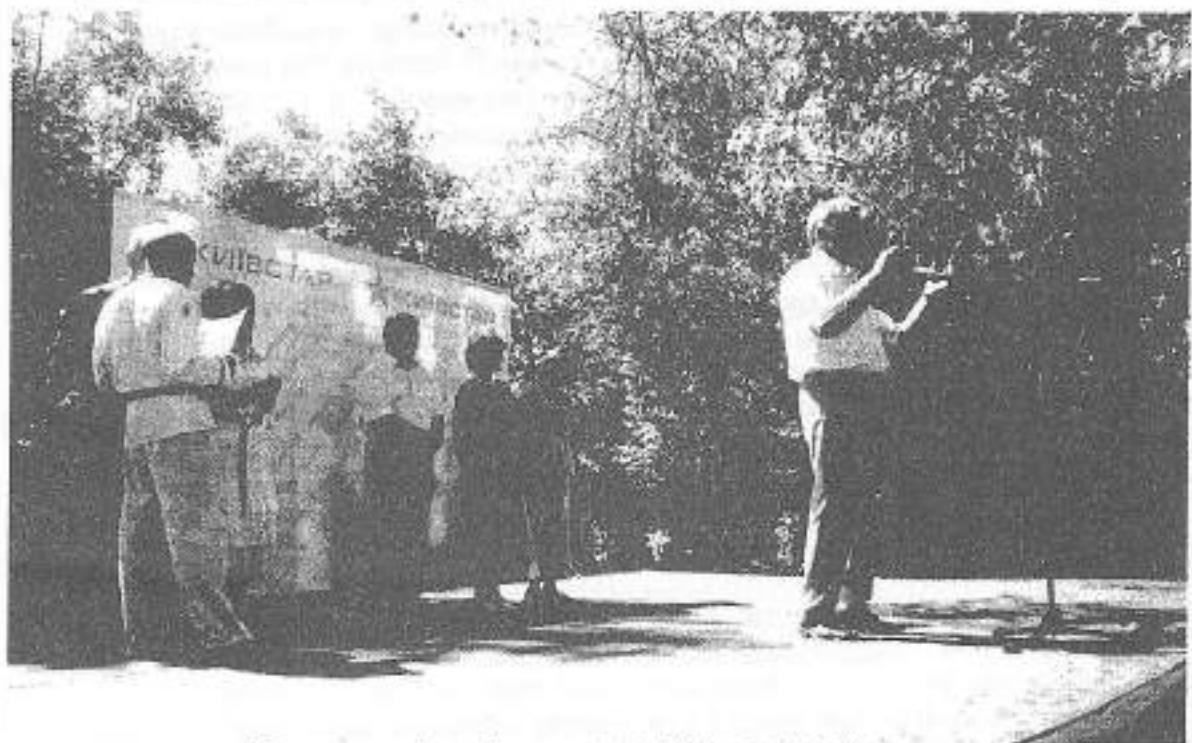
На завершення роботи школи молодих археологів 20-23 липня було проведено Міжнародний польовий археологічний семінар "Русь на перехресті світів (міжнародні віливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.)", в якому взяли участь провідні історики та археологи з України, Росії, Білорусі, а також молоді дослідники з інших країн.

Пленарне засідання, що відбулося у Чернігові за участю представників ЗМІ, відкрив заступник голови Чернігівської обласної держадміністрації, доцент В. Тандура. Він звернув увагу присутніх на те, що в останні роки саме Чернігівщина стала своєрідним центром дослідження історії раннього середньовіччя, зосередила потужний науковий потенціал істориків та археологів.

Свої вітання учасникам семінару виголосив проректор з наукової роботи ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, професор В. Дяглов. Він підкреслив виняткове значення наукового форуму, що об'єднав істориків та археологів різних країн з метою дослідження унікальної спадщини Київської Русі.

10-25 липня 2006 р. на базі Шестовицької Міжнародної археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка працювала VI Міжнародна літня польова школа молодих археологів. Її учасники - студенти, магістранти та аспіранти з понад 20 провідних університетів України, Росії, Білорусі та інших країн - взяли участь у польових археологічних дослідженнях найбільшого на теренах Центрально-Східної Європи табору вікінгів IX-XI ст. біля с. Шестовиця Чернігівської обл. Для них були проведені теоретичні заняття з методики польових археологічних досліджень; лекції з дискусійних проблем історії та археології Центрально-Східної Європи прочитали провідні археологи та історики з України, Росії, Білорусі, а також молоді дослідники з інших країн.

Відкриває конференцію академік НАН України П.П. Талочко

Учасники конференції

До учасників міжнародного форуму звернувся академік НАН України, директор Інституту археології НАН України П. Толочко. Він привітав усіх присутніх з початком роботи семінару, наголосив на актуальності його проблематики не лише для українських вчених, а й для науковців інших країн, що увібрали у себе основи давньоруської історії та культури, а також порубіжних країн, що так чи інакше впливали на розвиток Київської Русі. У своїй доповіді "Про час і місце канонізації Володимира" П. Толочко окреслив найбільш актуальні та дискусійні питання теми, зокрема гіпотези щодо причетності Олександра Невського до канонізації Володимира Великого.

З привітальним словом і доповіддю "Місце Київської Русі в середньовічному європейському світі" до учасників форуму звернувся член-кореспондент НАН України, зав. відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України О. Моця. Викладені доповідачами положення щодо розвитку східно-слов'янської держави за рахунок внутрішніх резервів, але не ізольовано від зовнішнього світу, отримали схвальні відгуки та викликали жваву дискусію, особливо серед членів російської делегації. Огляд автором основних стапів розвитку зовнішньої політики Київської Русі, векторів її політичних інтересів на основі загущення різномінів джерел дозволяє йому стверджувати, що Русь виконала свою високу історичну місію рятівника європейської цивілізації, хоча й шіною власного існування.

Доповіді, що пролунали на пленарному засіданні, відбивали різні точки зору науковців з актуальних питань розвитку Київської Русі. Так, доктор історичних наук, професор Московського державного університету ім. М. Ломоносова А. Горський зупинився на особливостях застосування давньоруської дружинної термінології з точки зору міжнародних зв'язків Русі. Знайшовши аналогії й порівняння, залишивши лексичні та етимологічні тлумачення слів, він дійшов висновку, що давньоруська дружинна термінологія, незважаючи на поліетнічний склад Русі, була переважно слов'янською. До дискусії з цього питання залишилися науковці з Білорусі та Болгарії.

Жваве обговорення викликала і доповідь докторанта Кембриджського університету М. Раєва "Русь у політиці Візантії за правління Никифора Фоки (936-969)".

Пленарне засідання закінчилося круглим столом за участю представників ЗМІ, після чого всіх було запрошено до Шестовиці для продовження роботи семінару на базі Міжнародної літньої польової школи молодих археологів. На учасників форума чекав сюрприз - відстань від Чернігова до Шестовиці вони подолали по Десні на пароплаві. Протягом всього маршруту екскурсію проводив один з організаторів міжнародної зустрічі, зав. кафедрою історії та археології України ЧДГУ, доцент В. Коваленко. Він же розповів про історію дослідження Шестовицького комплексу, завдання сьогодення та перспективи на найближчі роки.

На місці науковців зустрічали молоді археологи у стилізованому одязі.

Наступного дня в рамках проведення семінару розпочався VI Міжнародний фестиваль з історичного фехтування "Коровель-2006", в якому взяли участь команди з багатьох міст України, Росії, Білорусі, країн Балтії загальною кількістю близько 500 чоловік. Кожна з команд демонструвала не

тільки о
а й іх по
З
посольс
дослідж
у різні ч
Са
та місце
Чл
згодом
інструм
У 1
комплек
археолог
За
історичн
найцікав
На прох
дослідже
Шестови

Се
виступи
Шестови
відносин
А. Козло
пам'ятни
В. Пущко
Давньору
язичниць
Шестови
гібридів"
обговоре

Тре
О. Васют
тисяч",
"сканди
Ю. Лупин
Х вв.", В.
Чернігов

Післ
літописн
місцевого
пам'яткам
Уве
останнім
фехтуван

райни, в усіх його країн, також усі. У селивішою до го.

усі в член- ічної землемісії. азків і та ська була овці

нта за

стю для коли від гом дною нко. ння

язі. VI ому лтії не

тільки особливості військової тактики тих чи інших народів, які представляла, а й їх побут, звичай, одяг.

З вітальним словом до учасників турніру звернулася представник посольства Фінляндії. Вона відзначила важливість співпраці різних країн у дослідженні історичного минулого як окремих народів, так і їх взаємовпливів у різні часи.

Свої привітання до всіх присутніх висловили представники районної та місцевої адміністрацій, науковці, спонсори.

Члени Федерації історичного фехтування інсценували показові бої, згодом - провели конкурси історичного костюму, танцю, музичних інструментів.

У цей же день В.Коваленко провів екскурсії по розкопах Шестовицького комплексу, продемонстрував карто-схеми досліджень, найбільш цікаві археологічні знахідки і наочний поховання знатного вікінга.

За означену темою семінару співробітники Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського відбрали та привезли до Шестовиці найцікавіші експонати археологічних старожитностей з музеїв колекцій. На прохання учасників форуму вони провели цікаві екскурсії з історії досліджень багатьох археологічних пам'яток Чернігівщини, у тому числі й Шестовиці.

Семінар продовжив свою роботу за круглим столом. З доповідями виступили О.Веремейчик (Чернігів) - "Розвідкові роботи І.Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині", І.Возний (Чернівці) - "Розвиток торгових відносин Галицької землі з країнами Західної та Центральної Європи", А.Козлова (Москва) - "Украшения восточної традиції в слов'янсько-руських пам'ятниках IX-XII століть: етнічний або соціо-професіональний признак?", В.Пущко (Калуга) - "Візантія і християнський Схід у духовній культурі Давньоруської держави X-XI ст.", Р.Луценко (Чернігів) - "Шлюб і смерть у язичницьких віруваннях Давньої Русі", А.Тодорова (Москва) - "Бусы Шестовицького поселення", О.Черненко (Чернігів) - "Про один тип "речей-гібридів" із Шестовицького могильника" та інш. Усі вони викликали живе обговорення, обмін, інколи навіть полярними, думками.

Третього дня семінар продовжив свою роботу. З доповідями виступили О.Васюта (Чернігів) - "Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі", В.Зоценко (Київ) - "Типологія та хронологія артефактів "скандинавського" типу із розкопок стародавнього Іскоростеня", Ю.Лупиненко (Гомель) - "Пластинчатий доспех восточної славян в VII-X вв.", В.Руденок (Чернігів) - "Об особливостях погребального обряда Чернігівського Богородичного (Ільїнського) монастиря" та інш.

Після обговорення доповідей відбулося війнне засідання семінару в літописній місті Сновськ (Седнів), де співробітники Чернігівського та місцевого музеїв провели екскурсії по археологічним та архітектурним пам'яткам.

Увечері учасники семінару оглянули розкопи, ознайомилися з останніми археологічними знахідками, відвідали "бойові майданчики" фехтувальників.

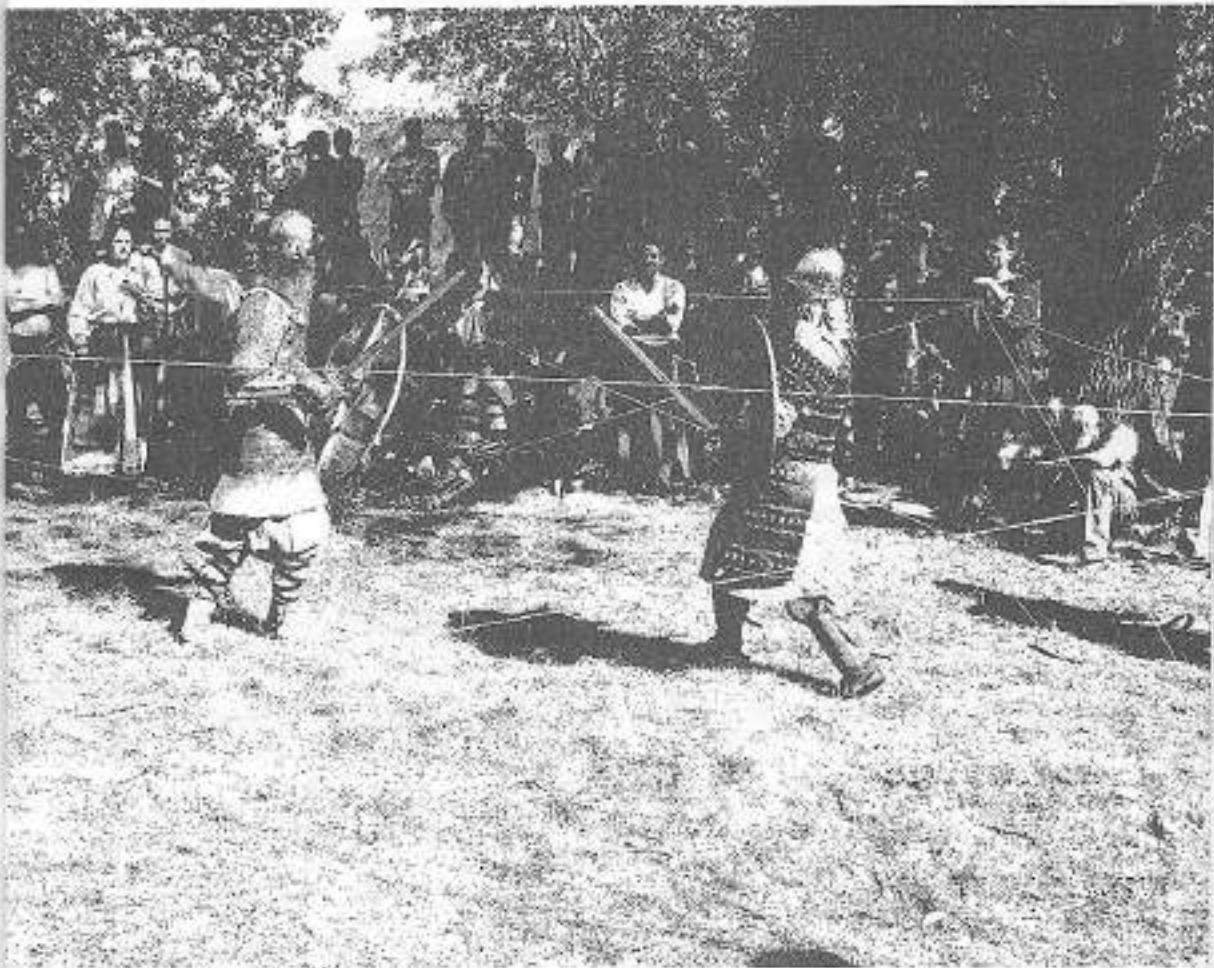
Екскурсію по розкопам городища біля с. Шестовиця веде науковий керівник експедиції доцент В.П. Коваленко

О. Мо
польової ш
вручив дип.

Між
підбили О. Л.
фаховий різ
у доповідях
у наступній

На зга
отримали л
семінару (Р.
Давньоруськ
археологічн
археології Н
ім. Т. Г. Шевч
Лівобережж

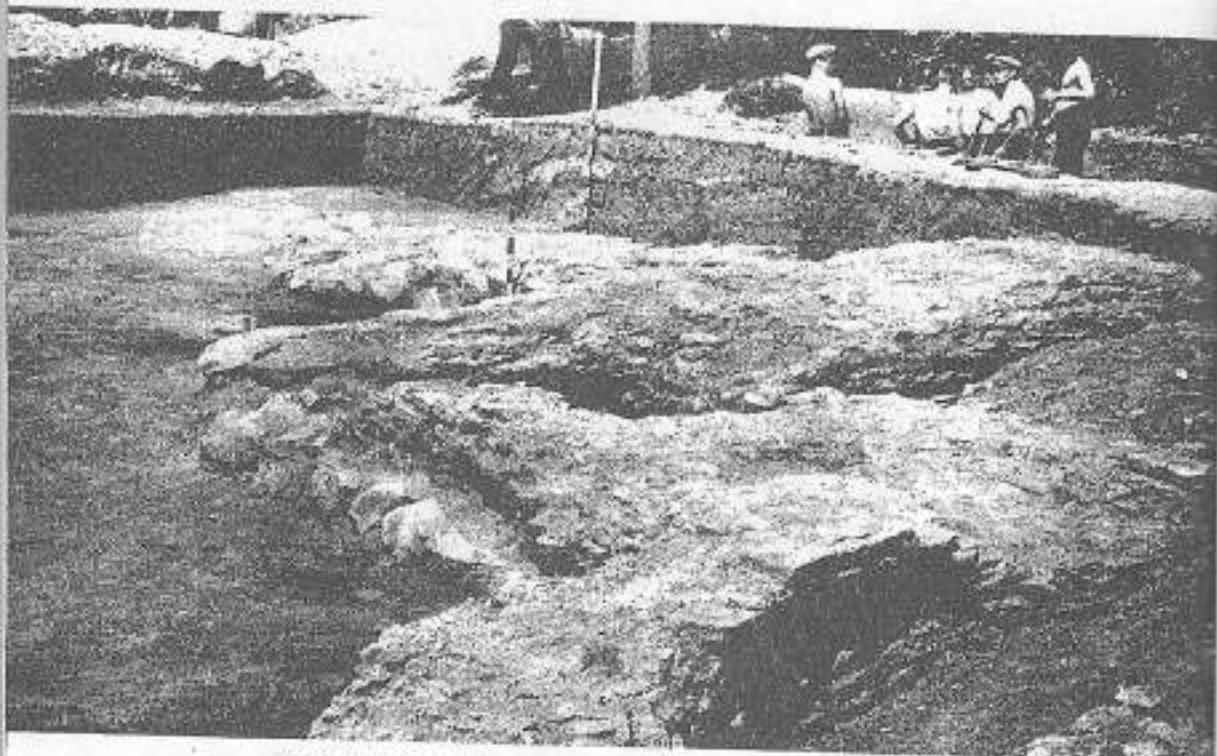
Змагання учасників Міжнародного фестивалю з історичного фехтування «Коровель-2006»

О.Моця оголосив про закінчення роботи VI Міжнародної літньої польової школи молодих археологів. У присутності учасників семінару він вручив дипломи її випускникам, побажав подальших успіхів на ниві науки.

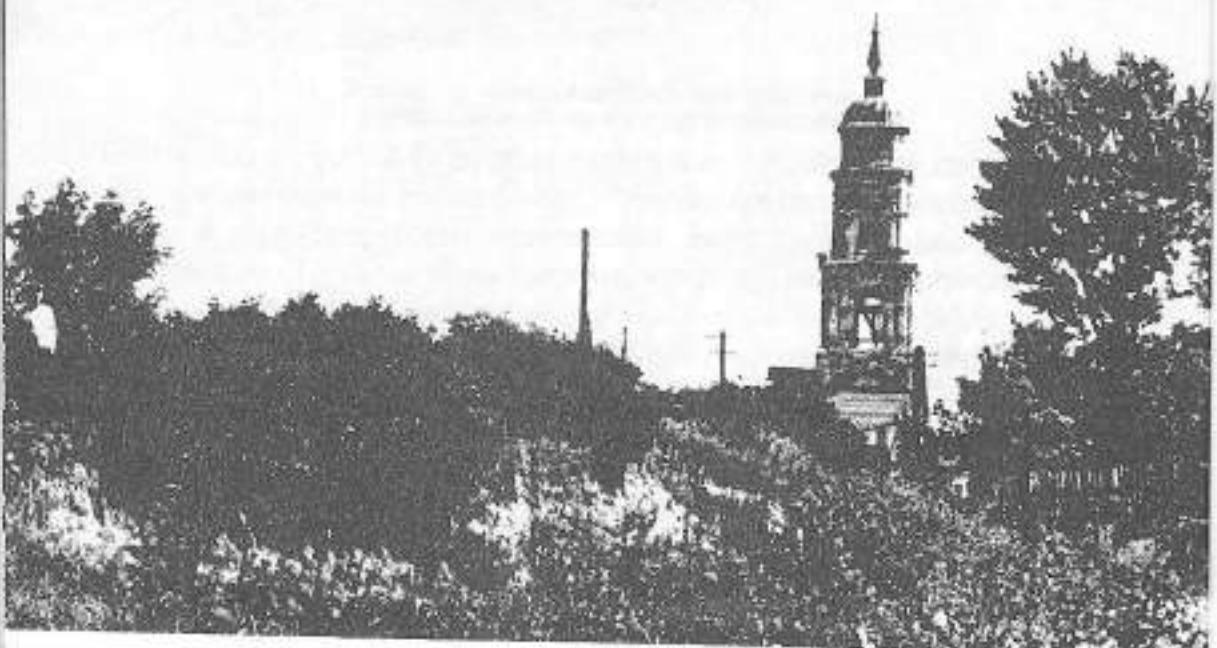
Міжнародний семінар також закінчив свою роботу. Його підсумки підбили О.Моця та В.Коваленко. Вони відзначили надзвичайно високий фаховий рівень учасників форуму, цікаві гіпотези та міркування, висловлені у доповідях. Побажали нових наукових звершень та запросили взяти участь у наступних семінарах.

На згадку про перебування у Чернігові-Шестовиці учасники форуму отримали друковані матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) Х-ХІ ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, Інститут археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя. - Чернігів: Сіверянська думка, 2006. - 240 с.).

НИМЕНКО Н.А.

ФОТОАРХІВ

Розкопки підмурків давньоруського храму у м.Путивль.
Експедиція В.А.Богусевича, 1960 р.
Фонди Сумського краєзнавчого музею. Публікується вперше

Дзвониця Преображенського собору у м.Білопіль. Фото 1958 р. Фонди Сумського краєзнавчого музею

Уш
уважаем
события
Пер
политехн
становле
наук на
Н.А.Агад
лет работ

Поме
на устах у
в Сумах по
выпускни
из Сум на
веснним
полнокров
общества *
еще одну в

Вале
полосы Ро
направлен
сначала со
(секретарь
Тогда это б
образованн
он пересм
популярны
последние

ВОСПОМИНАНИЯ О В.Е.ЕВДОКИМОВЕ

Ушел из жизни Валентин Евгеньевич Евдокимов - один из наиболее уважаемых людей на Сумщине, проживший долгую и насыщенную событиями жизнь.

Первые студенты дневного отделения Сумского филиала Харьковского политехнического института 1966-1970 годов проходили свое гражданское становление под влиянием квалифицированного историка, первого доктора наук на Сумщине С.М. Кафтаряна, преподавателя философии Н.А. Агаджановой и Валентина Евгеньевича, к тому времени уже несколько лет работавшего в вузе и возглавлявшего партийное бюро.

Помню, когда был еще школьником, открытие технического вуза было на устах у сумчан. В.Е. Евдокимов приложил огромные усилия для создания в Сумах полноценного филиала, который и был открыт в 1966 году. Теперь выпускникам школ, желающим стать инженерами, можно было не уезжать из Сум на учебу в другие города. К тому времени В.Е. Евдокимов уже был веснним пенсионером, занимался садом. Позади - полная тревог полнокровная жизнь. Мог бы еще для удовольствия читать лекции от общества "Знание", как делали многие пенсионеры его круга. Он выбрал еще одну полноценную жизнь преподавателя.

Валентин Евгеньевич родился в семье учителей в г. Елец центральной полосы России, ныне - Липецкой области. После учительских курсов был направлен в сельскую школу, где, кроме основной работы ему пришлось сначала создавать, а потом возглавлять первую комсомольскую ячейку (секретарь райкома комсомола называл его почтительно "*Евдокимыч*"). Тогда это было непросто. В Москве Валентин Евгеньевич получил высшее образование. Имея студенческие льготы при посещении театров, концертов, он пересмотрел практически весь репертуар, видел многих в то время популярных деятелей искусства: поэтов, писателей, актеров. Уже в свои последние годы он часто возвращался мыслями к тому времени.

Гражданский по сути человек стал военным более чем на 20 лет, пройдя путь от младшего политрука до полковника Советской Армии. Участник боевых действий, он был политработником авиации.

Его рассказы о войне можно было слушать часами. Валентина Евгеньевича страшно обижало иногда встречающееся в последнее время пренебрежительное отношение к подвигам советских солдат. Чуть ли не со слезами на глазах он говорил об этом. Когда на рубеже 70-80-х годов прошлого столетия стали создаваться Советы ветеранов у руководства СФ ХПИ не было никаких сомнений, что совет должен возглавить Валентин Евгеньевич. И городская, и областная ветеранские организации тоже были рады видеть его своим руководителем.

Многие относятся к такому своему общественному поручению с достаточной степенью формализма. В конце концов эта работа затухает, затихает, возобновляясь, в лучшем случае, ко Дню Победы и годовщинам освобождения города от фашистов. Но не такой был Валентин Евгеньевич. Он лично общался со всеми ветеранами, участниками войны, труда, заботясь о каждом из них. На базе теперь уже государственного университета постоянно проводились областные и городские научно-исторические конференции, выступал хор ветеранов, проходило общение со студенческой молодежью. Первым задаваемым вопросом всегда был: «*А сколько будет студентов? Ведь для них это особенно важно!*» Так рождались и совершенно уникальные встречи, как, к примеру, встреча трех поколений - ветеранов ВОВ, воинов-афганцев и студенческой молодежи, посвященная десятилетию вывода войск из Афганистана и Дню Защиты Отечества в феврале 1999 года. Очень хотел Валентин Евгеньевич дожить до шестидесятилетнего юбилея Великой Победы и дожил! В последнее время я часто заходил к нему уже после торжественных мероприятий, а он всегда подробно и интересно обо всем рассказывал.

Почти два десятилетия посвятил Валентин Евгеньевич воспитанию будущих офицеров в Москве и Ярославле, Сумах и Орджоникидзе (ныне Владикавказ). Может быть, видя такой положительный пример отца, старший сын Женя тоже стал кадровым военным. Валентин Евгеньевич считал, что именно философия, как основа всех наук, дает четкую жизненную ориентировку будущему офицеру. Он и сам был очень жизненным преподавателем. Будучи доцентом, Валентин Евгеньевич дал путь в большую науку нескольким сотням сумчан, принимая в течение более двадцати лет экзамены по философии.

При его активном участии отмечались тридцатилетие создания СумГУ, тридцатипятилетие кафедры марксизма-ленинизма, от которой потом отпочковались другие кафедры гуманитарного цикла, несколько годовщин Победы в Великой Отечественной войне и освобождения Украины. Он трезве и мудре многих младших коллег оценивал проблемы жизни в Украине. Таким остался в моей памяти Валентин Евгеньевич Евдокимов - этот замечательный наш современник, переживший так много радостных и трагических событий, активным участником которых сам был.

ТЕЛЕТОВ А.С.

) лет,
омии.тина
время
не со
одов
а СФ
нтин
былиию с
хаст,
ннам
свич.
сяться
тета
ские
ской
удет
сь и
ний -
нная
ства в
ь до
ремя
егданию
льне
тца,
евич
ную
ным
ть в
олес
мГУ,
том
чин
Он
ни в
тов -
ных

ЗАС.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумської старовини" посилання обов'язкове.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ВИМОГИ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлєтень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Pm 6,0 та 6,5. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:
а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків);

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

3. Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання у тексті подаються у квадратних дужках: перша цифра - номер джерела за списком літератури, друга - номер сторінки. Наприклад, [1, 43]. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

4. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, ЕТ-227

Електронна пошта: starovina@bigmir.net
Тел. (8-0542) 33-43-86